This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ACC NO :- ~~356~~ M1162

~~Accn~~

Title :- आश्वलायनगृह्यसूत्र

Subject :- Ritual

Author :- आश्वलायन.

पत्रे :- 91

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M 1162
Dist Nagpur

1

Checked 2012

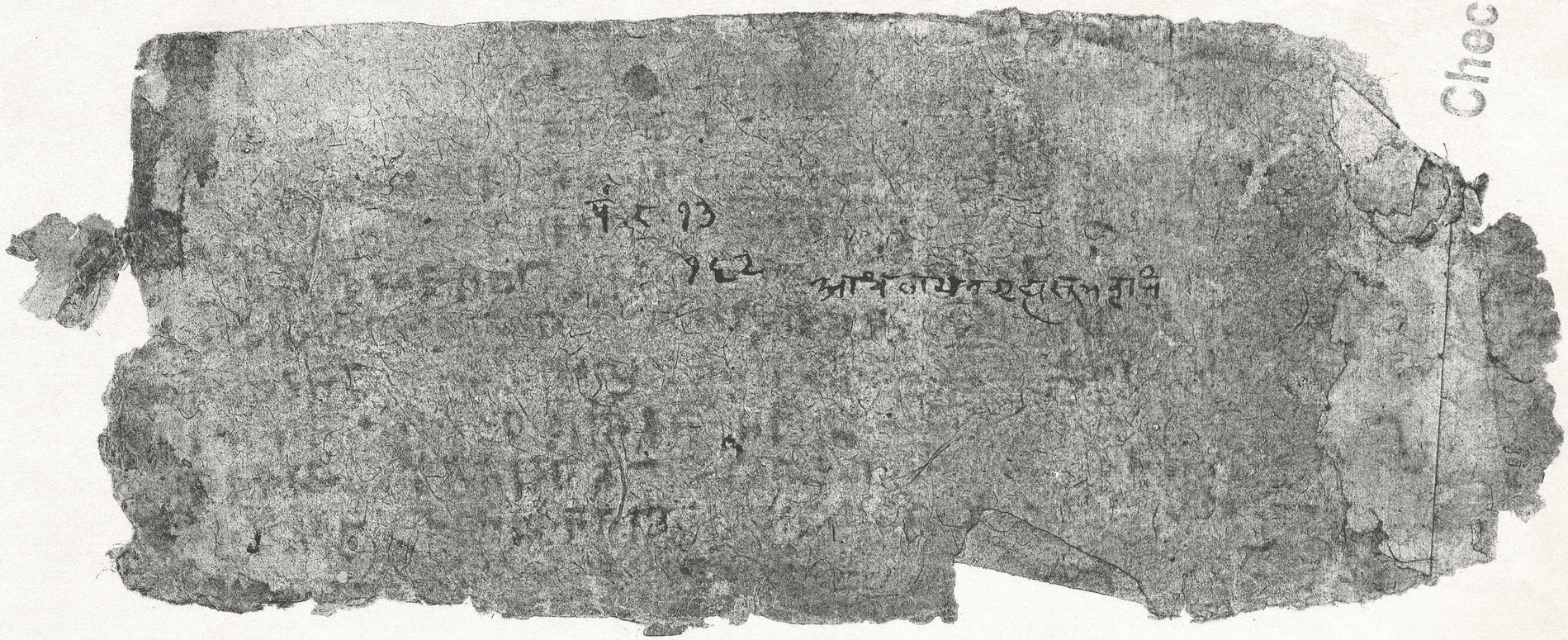

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीसरस्वत्यै नमः॥ ॥अथ चत्वारि नमस्कारपदानि पञ्चत्रिंशदक्षराणि
स्वाध्यायस्य निष्प्रत्यूहपरिसमाप्त्यादिफलानि॥ उक्तान्यमूनि वैतानिकान्युक्तादि
परिग्रहाणि वक्ष्यामः॥ चितीनां विस्तारः॥ तत्र श्रौतानि कर्माणि वैतानि
कानि स्मार्तानि कर्माणीत्यर्थः॥ गृह्यनिमित्तो ग्निर्गृह्यः॥ तत्र स्मार्तानि कर्मा
ण्यग्निसाध्यानि गृह्याणीत्युच्यते॥ गृहे राष्ट्रे सोर्यो यांत्राढायां राढायां वा वर्त
यथा स गृह्यो गृहमागतः॥ अत्रहिरेवो गृहराष्ट्रेत्यार्यावचनः॥ उत्तरस्त्राढ्य
वचनः॥ येषां स्यार्यसंयोगादुत्तरे मानिकुर्माणि पर्यावर्तेते तेषामयं गृह्य
राष्ट्रेत्यार्यावचनः॥ येषां वा यो विभागकाले निरुत्पद्यते तेषां राढावचनः॥
यादिरग्निर्यादिवीतस्मिन्नेव गृह्याणीति गौतमः॥ उक्तानामनुक्तीर्ज्ञानं चं

करणार्थे॥ संबंधकरणं त्रयाणामेकार्थं॥ सोयं परिभाषा वाधुयुरिति॥ कथं वा
नवा धुयुः॥ शास्त्रांतरत्वात्॥ कथं शास्त्रांतरत्वं॥ सूत्रत्वसामान्यात्॥ आचार्य नमस्का
रस्य॥ शास्त्रांतरेवाचार्य नमस्कारोपपद्यते॥ इदं प्रतिज्ञार्थं॥ त्रयस्य
ज्ञाः पाकयज्ञास्त्रयः॥ त्रिविधा इत्यर्थः॥ कुतः॥ कुताः॥ ब्रह्मणः कुताः॥ इत्येक
स्मिन्बहुवचननिर्देशात्॥ यदि हि त्रित्वं स्यादेकवचननिर्देशं कुर्यात्॥ तस्मा
त्त्रिविधत्वमिति॥ पाकयज्ञा अन्वयज्ञाः॥ अन्वयज्ञा वा इष्टयोभयत्र पाकयज्ञाः॥
यस्मात्पाकतइत्यन्वयः॥ तेपाकेन मनसापञ्चयमितुः॥ यो मापा
केन मनसेति॥ अन्वयज्ञासायंनाज्यहोमश्चतिपाकयज्ञेन त्रासिद्धस्वति॥ यदि
हिपाकेष्टः पक्वोवचनेन॥ आज्यहोमश्रुतेन स्यादिष्यतेच॥ तस्मान्नैवंच

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वर्त्तते। अत्रास्तु यदुक्तं कथं पत्नीसंयुक्तस्य यज्ञ इत्युच्यते। यस्मादेतेषु संस्काराः आत्मा
तेषु आत्मन्यमुवाय नेति। के पुनस्ते संस्काराः। गर्भाधानादयः। तस्मात्सर्वपापा
दित्यमितियदुक्तं तत्र सम्यक्। कथं त्रिविधत्यमिति। अत आह। हुता अहुता। अग्नौ हूय
मानाहविषास्यजुहुयादित्येवमीदृयो हुताः। अत्र त्वग्नौ क्रियमाणेऽथ वा किहरण
मित्येवमादयः अहुताः ब्राह्मणभोजनंयत्रास्ति। ब्राह्मणान्भोजयित्वेतितद्ब्रह्म॥२॥
णिहुताः अत्रयोवितिवचनमग्नौहूयमानस्यसर्पबले यहुतलाथे। सोपि सो
जुहोतिनश्चोदितः हुतादेसंज्ञाविधानेऽस्त्वोस्नापदेत्याथे। राद्धश्चाथेत
श्चमृगतीर्थसंज्ञावत्। अथवाचेविध्योपदेत्याथे। पाकयज्ञसंस्थेतिवत्
ति। अत्रचोविध्योपदेशेसतिनित्येविधानंचपाकयज्ञत्वेसतिनचपाकयज्ञ

णमपार्थकंस्यात्समानजातीयानामेवहुतानांपाकयज्ञानांतंप्रयथास्यादित्येवमा
र्थंत्वेविध्योपदेशः। यहुतब्रह्मणिहुतार्थंमाभूत्तत्रमिरिनेलसर्पबलावदान
धर्मानिहुतः ब्राह्मणभोजनेचनिर्वापादिनिहुतं। अथनित्यं। अधिकपाद
ग्रहणमृत्विगधिकस्यहोतृचस्यग्रहणार्थंनदर्शस्य। तृतीयायामर्थविरोधात्।
बहुवचनंतु अग्नौरथौयआतेअग्नयःसमिधतिवदाभिप्रायोपपन्नं। त्रि
चोसुदाहरणंकथमेतान्यधिकर्माणिनित्यानिश्रौतैस्तुत्यान्याहितानरपिस्यु
रित्येवमर्थं। समिवति। समिधमेवापिश्रद्धानआदधत्याहुत्यायज्ञोवैनमत्य
वंब्राह्मणभवति। तत्रयत्समिधेत्यस्तात्पर्येकथनंब्राह्मणंसमिधमेवापीति
समिधमपिश्रद्धानआदधत्यहुतंवैतमितिमन्यएव। कुतः। नमस्तस्मात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रनमः राद्देनान्नमुच्यते॥निघंटुषुचन्नमः राब्दोन्ननामसुपठितः संसिद्धपि तस्मैद
वतायन्नमोस्त्वत्यन्नस्तवितीतिहेतुस्तवतीत्यर्थः॥श्रद्धाजइत्यनेनश्रद्दोयुक्तस्यैव
पाकयज्ञेष्वधिकारइतिज्ञायते॥यश्चोहवीत्यस्यविवरणब्राह्मणंयश्चाहुयेति॥तत्रसुपां
लुक्पूर्वसवर्णेत्यादिनातृतीयैकवचनस्यपूर्वसवर्णदीर्घः॥योवदेनत्यस्यपूरस्य
तात्पर्यकथनंब्राह्मणं॥योवदेनतिविद्यथैवत्यादिनाविद्यथैवापीतिदृतस्या ॥३॥
स्त्येवत्यर्थः॥ऽयस्यागास्त्रावेपिवेदस्याध्ययनमात्रेणापिप्रीतिरस्तीत्यर्थः॥विद्य
याप्रीतिरस्तीयेतऽदृयितुंतस्मिन्नर्थेमंत्रांतरसादित्यत्वेनश्रुतिर्नीयति॥तदे
तदित्यादि॥तदेतदर्थरूपंपश्यन्नृषिरपुत्रायश्रुगोसुधायस्यादि॥अस्मिन्मंत्र
स्तोतारःस्तुत्यस्तुताःएवंस्तुतायेऽस्मायं॥इसवाक्यावाचत्॥छान्दस्यादीयामधु
नश्चेतिदृत्योनं॥वचएवेत्यादिनातुतात्पर्यकथनपरेणब्राह्मणेनदेवताःप्रत्यक्षै

दृताःस्तूयंते॥हेदंऽददंमन्वचएवघृताच्चमधुनश्चस्वादीयःअसिदृत्यन्नदीयस्त
स्यार्थंनयमितिदृयति॥स्वादीयोस्त्वित्यादिनास्वादीयोस्त्वित्येवासोसाद्देकत्वेन
ऋषिरादृत्यर्थः॥अतोस्त्रीतिः॥एवमध्ययनरसास्वादुतरमित्युक्तं॥मांसादपिस्वादु
तरामितिमंत्रांतरश्रुतिदृयतिआतेअग्नइत्यादिअस्यमंत्रस्यतात्पर्यकथनंब्राह्म
णमनएवेत्यादि॥हेअग्नेतएवमेमनसंबंधिनःअतएवचत्रुक्षाणश्चऋषयश्चस्तु
वंतिस्तवंत्यत्रस्तवंतीतिलिङर्थेलोटविकरणमित्यत्वाडागमकाळापाकृत्यव
स्थितविकल्पत्वान्नास्तवंतीमत्संबंधिनदृतिचेत्॥यदमस्याध्यायमधीयतइत्यस्यमं
त्रस्यतात्पर्यं॥उक्तादिमांसेनतवयावतीप्रीतिस्तावतीविद्ययापिस्तवित्यर्थः॥उ
क्तार्थंचतात्पर्यकथनपरंब्राह्मणं॥योनमसास्वधरदृतिनमस्कारेणवदृत्या
नमस्कारेणापियोग्निमर्चयति॥सोपिस्वधरःशोभनयज्ञेगतस्यदेवतोरदृयंत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आरावइत्यादिपाकयज्ञानांफळंनमस्कारेणापिखलुपातिरस्तिकृतानवेदेवा
नमस्कारमिति॥अतिरतिक्रमणादेवाहिनमस्कारंनातिक्रामंतिनमस्याद्वियंतइ
त्यर्थःकिमितिनातिक्रामंतियज्ञोवैनमस्कारोपिहियज्ञइत्यर्थःइतिहिब्रा
ह्मणंस्तवीतिपदंतिनाथोनिर्दिष्टपरामर्षीसमिधमेवैयाधेवमंतब्राह्मणंस्तवनी
त्यर्थः॥अथजुहुयात्॥अथनाथोविनियोगक्रियार्थःअथशब्दोह्याप्युच्यतइति॥
अत्रसायंध्यानःनाथोलक्षणयाहोमत्रयेचनोक्तएतत्रास्मितदर्थानात्सायं ५८॥
प्रातरत्रानान्यभिजुषेदितिअतोनंयमध्याद्गृह्यविहितं॥इदंहोवैदेवानामध्यंदि
नमनुष्याणमपराह्णापितॄणामितिवेश्वदेवानंतरमातिथ्यादिविधानाच्च॥सि
हपर्वसिहइत्येतदृचःपयस्यमाश्रुत्र॥हविष्यस्यतितिवरकंकाडवादीनांमाश्रुत्र॥

कथंवाअहविष्यस्यप्राप्नुयात्॥अन्नसंस्कारस्यात्॥अस्त्यमपितर्हिनारभ्यं॥दर्शना
देवासिहस्यहविष्यस्यश्रुविष्यति॥यथा॥चतुरश्चतुरःमुष्टीन्निर्वपतीयत्रेहविष्यम
वक्षीयतेसिहंचतद्भवति॥अनारभ्यमाणेदोषः॥अनादिष्टद्रव्यात्तद्ज्येप्रवर्त्तेत॥आ
ज्यदोषेणवानक्तिहृदयइत्येवंबुद्धंत्तापयति॥यत्रद्रव्यंनादिश्यतेतत्राज्येनहोम
इतिनैनिश्चित्यर्थंसिहग्रहणमारभ्यमूतर्हिहविष्यग्रहणमपार्थकं॥नच्चसंस्का
रात्तद्हविष्यस्यापिस्यात्॥अदृष्टार्थत्वाद्नस्यात्॥तर्हितत्रनिश्चित्यर्थंहविष्य
स्यग्रहणंकर्थंहविष्यस्यहोमएवस्यान्नतत्रमिति॥ननुतेचाविधानान्नतत्रंप्रा
प्नोतीतिनैनंकानकार्यो॥विवाहेपितंत्रनिश्चित्यसंगात्॥नत्रचेष्यतेतत्रंहोममंत्रा
नाह॥अग्निर्ब्रह्मणे॥अग्नेहोत्रदवनास्यइतिविधायकोनमंत्रःतथार्थप्रतीतेः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अग्निहोत्रनाशेयंद्व्येकर्मेणिश्रवन्तेतेतत्राग्निहोत्रदेवताभ्यइति।किंद्व्यदेवताग्
ह्येतेउतकर्मदेवताइतिसंशयःकापुनर्द्व्यदेवताःरुद्राद्याःरौद्रंगविसर्ष्टयादि
श्रुतोयुक्ताःतान्श्रवंतिःश्रुतिर्मात्रत्यागेनकर्मदेवतार्थत्वेएवंचेदग्निर्गृहप
तिरित्येवमाद्याःअपिप्रयुंक्तेतिनोकानकायोतासामनित्यत्वान्नकास्तहिअग्नि
सूर्येप्रजापतिश्चोभयत्रश्रुतौवासोसमयुपदेशःतस्यौपनतस्याग्निहोत्रस्यया ॥५१॥
दिःसोमायवनस्पतयइत्येकाहुतिःवनस्पतेर्गुणत्वेनहृष्ट्वाग्निर्गृहपतिः
सोमायवनस्पतिरितिसमानंरश्चैवमेवाइत्युक्तोदेवयुक्तःबलिहरणंनुश्रुत
यत्रःस्वाहरणंअप्रेषितयागत्वादेवस्याहाकरेसहेस्वाहाकारवचनंजाप
नार्थंएकस्त्रायतेअन्यत्रबलिहरणस्याहाकारानश्रवतीतिनचैत्ययज्ञेन

मस्कारोश्रवतिअथवाद्रोआनंतर्यार्थःइतरथाकर्मांतरत्वात्कार्ष्णांतरेवाबलिह
रणंस्यात्।अन्नयज्ञेस्विष्टंहुतंवास्याद्धुत्तरोवामनुष्ययज्ञस्तूत्तरएवाचैश्वदेवं
रुत्यानिधिमाकांक्षेदितिवचनात्एताभ्यःएताभ्यःप्रयुक्ताभ्योदेवताभ्यश्चका
रादुच्यमाणाभ्यश्चबलिहरणंकार्यंएवकारोनावोचन्किनाश्रुतोपाकृसंस्कां
पंक्तिकरोतिब्रह्मणोस्याहतिहुत्वाअंतराचमुक्त्वाअद्भ्यइत्यादिसिंजुहोति।एहदे
वताभ्यइतिमंत्रोनविधायकःतथावास्तुदेवताभ्यइतिचयादिविधायकःस्याद्धुत्तय
श्चनमनर्थकंस्यात्।एहमेवहिवास्त्वित्यर्थंतोइंद्रादिभ्योदिभायहणेनचतत्र
एवदेशोगृह्यंते।यत्रैवप्रधानदेवतास्तत्रैवपुरुषश्चेतिन्यायेनानाना
पुरुषस्याबलिहरणंइत्येकोवापुरुषश्चबलिरूत्तरोएवश्रवणे॥ब्रह्म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मध्ये। दिग्देवतानाम मध्ये वोक्तं तरालेविश्वेभ्योदेवेभ्यः मध्य एवा सर्वेदिवा। मध्य
एवा दिवा ग्रहणज्ञापनार्थं। क्रियतेवैश्वदेवस्य प्रातरारभ्यं न वतीति। इतरथासा
यंप्रातरुपदेशात्सामुपक्रमः स्यादग्निहोत्रवत्तच्चानिष्टं। अतोदिवा ग्रहणं।
तेनअग्नयेस्वाहेतिसायंजुहुयादित्यत्रसायमुपक्रमः नक्तं। नक्तंदिवाचारिष्य
इत्येतस्यस्थानेनक्तंचारिष्यइतिनक्तं स्वति। इदोरतः सवोसामुत्तरतः स्वधा॥ ५६॥
॥६॥ नयोः। यज्ञोपवीतिनोचुः। चेतियत्रप्राचीनावीतित्वंनिवीतित्वंवाचार्येणनविहितं॥
तत्रयज्ञोपवीतित्वंप्राप्तं। ऋतः प्राचीनावीतित्वंविधीयतेनयेदितिवत्तेनैक्ष
र्यंतस्यज्ञापनार्थं। तेनबर्हिहरणमिदंनश्यति। किमवंसिध्यति॥ स्वौस्वाहाका
रोनश्यतीति॥ ननुस्वाहाकारप्रदानार्थः स्वधाकारस्यप्रदानार्थइत्युभयोः
कृकार्यत्वेनसमानजातित्वात्स्वधाकारस्तस्यबाधकोनश्यति॥ नैतदेवं॥

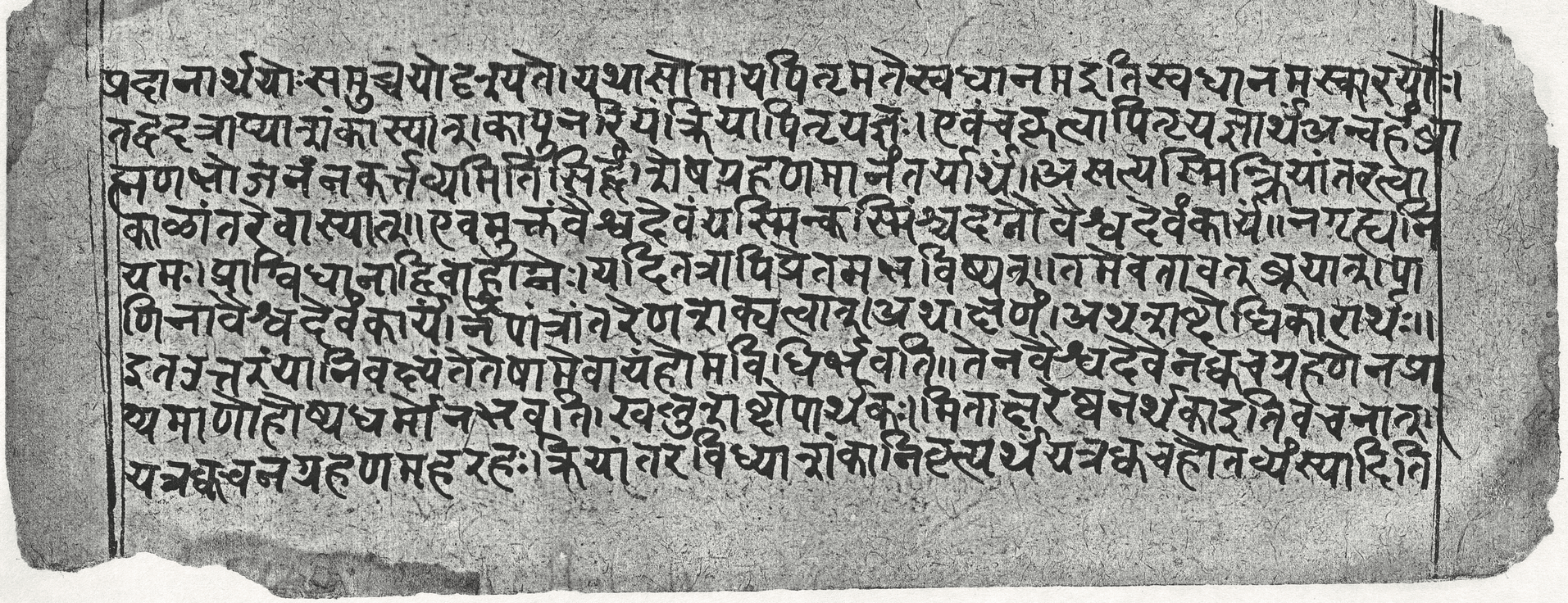
प्रदानार्थयोःसमुच्चयोदृश्यतेयथासोमायपितृमतेस्वधानमइतिस्वधानमस्कारयुक्तः
तद्दत्राप्यानांकास्यात्राकापुनरियंक्रियापित्र्ययज्ञेः। एवंचश्राद्धस्यापित्र्ययज्ञार्थेअन्वहंश्रा
द्धलक्षणोजनंनकर्त्तव्यमितिसिद्धेत्रोषग्रहणमानर्त्तयार्थं। अस्त्यस्मिन्क्रियांतरस्या
कालांतरेवास्यात्। एवमुक्तंवैश्वदेवंयस्मिन्कस्मिंश्चदनोवैश्वदेवंकार्यं॥ नगृह्यानि
यमः। पाकविधानाद्विहोमः। यदितत्रापिप्रतिषेधस्तमेवतावत्प्रयात्। प्रा
णिनावैश्वदेवंकार्यं। नपात्रांतरेणत्राकरणात्। अथवाहेणं। अथत्राधिकारार्थः॥
इतउत्तरंयानिवक्ष्यंतेतेषामुवायंहोमविधिर्भवति॥ तेनवैश्वदेवेनबर्हिषोग्रहणंनश्य
यमाणोहोमधर्मानस्वातं। स्वधुराशेषार्थकः। मितादरेघनर्थकाइतिवचनात्
यत्रबर्हिषोग्रहणमहरहः क्रियांतरविधानार्थंयत्रबर्हिषोहानंस्यादिति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

होममन्त्रयोर्धर्मविधिः। तर्हि यत्रैवास्तृक्त्वयग्रहणमनर्थकं। नातंत्रप्रतिषेधे
विषयोपपरिस्तरणेतत्तत्रविहितपरिसमूहनपरिस्तरणपर्युक्षणानांग्राह्य
र्थंक्त्वग्रहणंलेखादयस्तूनोक्तव्याःइषामीचामात्रायस्यस्रुक्छिद्रंस्यतद्व
षुमात्रंएकस्यमात्रायाइस्यलोपःजघनमुरुवत्तच्चतेदवस्त्राइषुमात्राकरीअवरी ॥७॥
निक्षणमित्यर्थःसर्वतःसर्वासुदिक्षुस्रुक्संपादित्यर्थःचनस्रुवेपिछिद्रइषुप्रमाणंते
नोधिकंवाचतुरस्रस्रुक्छिद्रेगोमयेनोपलिप्यषट्लेखाःलिखेत्षट्ग्रहणंकृ
र्थंषट्स्वपिलेखास्वक्तेःप्रतिषापनंस्यादितिकेनेत्यत्रियेनस्रुक्छेनस्रुछि
द्रमध्येउद्गृह्यार्धाद्गृह्यमात्रोन्यूनांवालेखामग्निप्रतिष्ठापनदेशस्यपश्चा
त्लिखेत्। नवास्तिस्रोमध्येयसंस्रवःआगायनालेखालिखेदाकलेतत्रैवाग्नि
धायतत्रस्रुक्छिद्रमभ्युक्ष्यनवकृत्वंनिरस्यापउपस्पृश्यनयाभ्यामग्निंप्रतिष्ठापयति
इधाति। तनातिदेशाद्बर्हिषःइध्मस्यचसंनहनंकरोति। अन्वाधानंनामकर्मा
स्त्येनहयोस्तिसृणांवासमिधामाधानं। ततःपरिसमूह्यैपरिसमूहनंनामय
दक्षिणंअग्नेःसमंतात्प्रतिमार्जनंतत्रोक्तंनिहोत्रवत्। ततःपरिस्तीर्यपुरस्ताद्दक्षिण
तःपश्चादुत्तरतइत्येवंउदकुसस्रुवचनमेकैकस्यादित्युदकुसंस्रुतांप्राप्त्यर्थंअ
थवाइत्युदकुसंस्रुतंथग्योनिःनिपातानामनेकार्थत्वात्इतिन्यायेनवचकारा
वंविधयत्कर्मसर्वोदकुसंबंधंपरिसमूहनंपर्युक्षणंक्षीरस्त्रुस्रुवादिकंतद्व
परायाआरभ्योदकुसंस्रुतंकार्यमित्यर्थः। ततस्तत्क्षीपर्युक्षणंकरोति। स्त्रीग्रहणं
मंत्रवर्ज्यमन्यधर्मअग्निहोत्रहवणीत्येवमर्थं। अस्त्रिरेकेकंपुनःपुनरुद्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कमादायादावंते च कर्मणः पर्युक्षणं। उभयत्र च परिसमूहनपूर्वकत्वमिति। अत्र पु
नः परिसमूहनविधानं मध्ये परिस्तरणविध्यर्थं एतस्मिन्काले उत्तरतोग्नेरपः प्र
णयति। चमसेन कांस्यमयेन मृन्मयेन वा उत्तरत्र निनयनदर्शनात्। पवित्रवनं ॥ ४ ॥
पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनं कार्यमिति शेषः। अथ किंलक्षणे पवित्रे कथं वा उत्पव
नमित्येतदर्थद्वयं निर्णेतुमाह। अप्रादेशी। प्रशब्दः सूक्ष्मछिन्नाग्रयोरनिवृत्त्यर्थः ॥ ५८ ॥
नविद्यते अंतर्गर्भौ ययोस्तौ तथोक्तौ प्रादेशप्रमाणौ कुशौ एवंलक्षणयुक्तौ कु
शौ पवित्रसंज्ञौ। नानेत्यसंसर्गार्थं पवित्रे अंतयोरसंसृष्टे अंगुष्ठोपकनिष्ठिका
भ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा प्रागुत्पुनाति। सकृन्मंत्रेण द्विस्तूष्णीं प्रागिति पाठः ॥
कार्यः प्राङिति पुल्लिंगपाठे कर्तुः प्राङ्मुखत्वं स्यात्। तच्च परिभाषासिद्धं। ननु कर्मण

श्च प्रात्कं तत एव सिद्धं। सत्यं। तत्तु शास्त्रांतरदृष्टपुनराहारनिवृत्त्यर्थं। तेन ज्ञायते
शास्त्रांतरदृष्टनामविरोधिनां पात्रासादनादीनां इच्छातः क्रियेति। इत्थं हि शास्त्रां
तरदृष्टं। परिस्तरणकाले उत्तरतोग्नेः कांश्चिद्दर्भानास्तीर्य ब्रह्मवत्सु तु कर्मसु दक्षि
णतोप्यग्नेः कांश्चिदास्तीर्य ततोग्निं पर्युक्ष्योदगग्नेर्दर्भेषु द्वे द्वे न्यंचि पात्राणि आ
सादयत्युभाभ्यां पाणिभ्यामयं सादनक्रमः। प्रोक्षणपात्रमथ स्रुवयुक्तं पात्रम
पां प्रणयाय विसृष्टं भाजनमाज्यहविर्ग्रहणार्थं श्लक्ष्णमिध्ममिह सादयदर्भा
मित्याज्यहोमेषु। दर्वीवत्सु तु कर्म स्वयं क्रमः। स्थालीचरोः प्रोक्षणभाजनं च दर्वी
स्रुवौ सादयदर्विहोमे। पात्रं प्रणीतार्थमथाज्यपात्रमिध्मं क्रमेण क्रमवि
त्कुशांश्चेति। ततः अप्रछिन्नाग्रावित्युक्तलक्षणे पवित्रे गृहीत्वा प्रोक्षणपात्रे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निधायोपश्चात्सिच्यान्यस्यांत्रिरुत्पवोत्तानानिपात्राणिकृत्वाविस्रस्योध्वंस
र्वणिपात्राणिविःस्रोक्षतिततःप्रणीतापात्रंप्रत्यग्ग्रंनिधायतासिंस्तेप
वित्रेअंतर्धायाद्विःप्रोक्षणीपात्रंनासिकांतसमुद्य
त्योत्तरतोग्नेर्दर्भेषुनिधायदर्भैश्चछादयेदितिआचार्यस्यतूष्णींपात्रंकार्य
मन्यस्यकरणस्योदयोनाकारणंप्रत्यवायइत्यायः।इलंचान्यत्राम्नातदृष्टादृष्ट
पात्रनिधानानंतरंतत्रस्रुवेघृतस्यस्रुक्यांनिधायआज्यसिच्यादग्ने ॥१७॥
गारानपोह्यतेषुधिक्षिताज्यमवज्यान्यदर्शयेद्यच्छिद्यवक्षोन्याज्येऽन्यस्यपु
नर्ज्वलतातेनैवाग्नुकेनाग्निःपरिहरेद्येनावज्वलनंस्यात्ततःस्रुवेणाज्यमुद्गृ
स्यांगारानिरूह्यैतत्रस्रुवमाज्यमुद्गृह्यपवित्रेअद्भिःप्राच्याप्रोक्षेत्याआ

र्यस्यदृत्वनंनिर्यंअन्यत्तुपाक्षिकंसर्ववृद्धिस्मृतं।स्रुक्स्रुवसंमार्जनमन्यत्रास्त्रे
दृष्टंतस्यापीछानःक्रियाअनयोःसमागज्यतेनदक्षिणहस्तेनस्पर्शनंगृहीयात्त
व्यनकांश्चिदर्शनादायसहैवाग्नौस्रुक्स्रुवौप्रतापयजुहूंनिधायदक्षिणपाणिनास्रु
वस्यबिलेदर्भगैरारन्यपागग्रवतीभिःसंमृज्याधस्तात्रिरग्नेवाभ्यांत्रिभिस्त्रिःसंमा
ष्टितोदर्भाणांमूलेनदंडस्याधस्ताद्बिलेशुष्कादारभ्यायावदुपरिष्टाद्बिलंतावत्रिः
संमार्ष्टिअथाद्भिःप्रोक्ष्यस्रुचौनिधायाज्यस्थाल्यांनिधायस्रुचिउदकंपुनस्तेरेव
कुशैर्दक्षिणेनैवमेवंत्रिःसंमार्ष्टितोदर्भानद्भिःप्रोक्ष्याग्नावनुप्रहरन्नाएवंसमा
र्ष्टिगेस्रुचिष्टकांचेदंधर्मसंनहनानाम्नोपासनंदृश्यंअन्यद्वियदेसमंशास्त्रावि
रुद्धंपरंशास्त्रदृष्टंतदपीछातःकार्यमितिज्ञापयितुंपुनरुपादानंपुनराहारप्रतिषेधः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऋतः किंच। उत्पुनातिति त्रिरित्येव वाच्यं लाघवार्थं॥ तथा सति सर्वत्रैवं कर्मोद्दिष्टानां विस्पष्टेन
नसङ्कल्पनेन हि सङ्कल्पितं भवति। एवं सिद्धे इदं वचनं॥ एकैककर्मोद्दिष्टो मंत्रादृष्टिर्भ
वतीत्येवमर्थं॥ एवं योगः किमर्थः। आज्याधिकारार्थ इति चेत्। तर्हि आपुनात्याज्यमि
त्येव वाच्यं। अथ पवित्रसंज्ञार्थः। तर्हि कुशैः पवित्रैरित्येव वाच्यं। उच्यते। एवं अ
त्र कर्मण्यवनं विधीयते। अनेनास्मिन्मंत्रकर्तव्यतानिके अमंत्रकं। एकैककर्मणि स
मंत्रकमित्येवं विद्वांसो ऋत्विजः ऋतायवः ऋतिरेवर्तं। ऋत्वेअहन्यस्यतत्रेत्थोक्तं। आ
ज्यहोमेव मंत्रहविः सआज्यहोमः॥ अन्यथाऽऽज्यग्रहणस्यैव वैयर्थ्यं स्यात्॥
सर्वत्रोद्दिश्योद्दिश्यः संतिष्ठेवमाज्यहोमेषुपरिसरणं कार्यं वानवेत्यर्थः॥ ॥१०॥
अयंचपरिस्तरणविकल्पो मंत्राज्यग्रहणमस्ति। आज्यानुनिर्वुह्यादि

तितत्रैवलवतिनपुनरनादिष्टाज्यहोमेषुप्रायश्चनादिनादिष्टाज्यहोमेषुमंविक
ल्पस्यात्। चाज्यपरिसमनर्थकंस्यात्। न। यायज्ञेषुतथेतिकृताकृताविचार्यं
:पाकयज्ञेष्वसर्वेषुआज्यसागोकार्यंवानवेत्यर्थः। पाकयज्ञग्रहणमाज्यहो
माधिकारनिरस्यर्थमब्राह्मणवर्ज्यंतथेतिवचनेन। पाकयज्ञेष्वितिचब्रह्मो
सर्वेषुपाकयज्ञेषुकृताकृतोसवतिचंचरियज्ञेऽलगवंवज्ञियोमअ
थकोनियोलचतिज्ञनेलवतिनियोलवतीतिब्रूमः। कुतःतयोस्वरूपदेशा
त्ब्राह्मणमपिचांतरावेदंवित्रवंतब्राह्मणमुपवेश्यनिवातहितस्मादेव
नियोक्तृकिमनेनेतिचसंकानकार्याऽस्मिन्विकल्पेचतिषेधेअसतिपूर्व
शास्त्रपक्षेकृताकृतेत्यानयोरपिब्राह्मणोवलवत्तरोकेकृतःस्यात्ब्राह्मणेस्तिचेत्।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रणीता प्रणयनात्सर्वं समस्तापां प्यंगुष्ठोत्क्रत्याऽग्नेयेणाग्निं परीत्य दक्षिणतः
कुर्यात्पुनिरस्तः पराबसुरिति निरस्येदमहमिति मंत्रेणोपविश्यात्मनोऽहस्याति
ब्रह्मेत्यृत्वब्रह्माजपेत्ततो ब्रह्मंत्वपः प्रणेष्यामीति मंत्रेणोपविश्यात्मनोऽहस्य
तिब्रह्मत्यृत्वब्रह्माजपेत्ततो ब्रह्मंत्वपः प्रणेष्यामीति कर्त्रानिरस्तः स्रुचं पुनर्व
स्वऽहस्यतिप्रस्तादुपजिघ्रेदाज्यं प्रणयत्यतिसृजेन्नाकेचिदतिसर्जनं प्रत्यति ॥१०॥
सर्जनंत्वनेछंतिकर्मनेसर्वप्रायश्चित्तानिसंस्कानपंचनुयात्सर्वत्रचयज्ञम
सर्जनंत्वनेछंतिकर्मनेसर्वप्रायश्चित्तानिसंस्कानपंचनुयात्सर्वत्रचयज्ञम
नाभवदुरुष्यश्चाऽमुंजुहुयात्कचिन्नामधेयेनहोमश्चकः।सावित्र्येत्र
नाभवदुरुष्यश्चाऽमुंजुहुयात्कचिन्नामधेयेनहोमश्चकः।सावित्र्येत्र
ऋणइत्यादिकचिन्मंत्रेणहोमश्चकः।अग्नेनयसुपथारायेअस्मानितिचतस्र
ऋणइत्यादिकचिन्मंत्रेणहोमश्चकः।अग्नेनयसुपथारायेअस्मानितिचतस्र
स्तिरितोयजनुनोपयथातत्रनामधेयेनहोमस्यादित्येतत्सूत्रंप्राजापत्यस्य

स्थाल्यांपाकस्यहुत्वाकाम्याश्चरवस्याद्यौरग्निर्देवोयत्रहोमस्याद्यादेवताःक
र्मणश्चादेवताःतत्रएतादेवताहोतव्याःकुजातकर्मादौ।तर्हिस्थालीपाकेपिस्यात्एवं
तर्हिअन्यथाव्याख्यास्यामःयत्रहोमश्चोद्यतेनमंत्रःचौळकर्मादौ।नेकेकांचनजि
पक्षेतत्रैताभ्योदेवताभ्योहुतेतिमंत्रादेवताद्वितीयमेवव्याख्यासाध्वी।मंत्रयकर
णत्वात्तेनजातकर्मादौनहोमोस्तिअन्यतुपूर्वोक्तदोषपरिहारेणवर्णयंति।।य
त्रपूरणंस्रुचाहोमश्चोद्यतेचसचेत्स्रुचास्रुचेतुकर्मातत्रैवदेवतासचेत्कुजातक
र्मादौ।।एक।।कोष्ठः।।एकबहिरादियेषांपाकयज्ञानांतेतथोक्तः।तुल्यका
ष्ठः।।एकःकाष्ठः।।एकस्मिन्कोष्ठेपृथग्नेकेपाकयज्ञाःकार्यत्वेनप्राप्तास्तदा
तेसमानमंत्राः।।कार्याइत्यर्थः।।किमुदाहरणं।यदाषवीणिरात्रौकामउत्सव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेनदाकाम्यपार्वणयोरेककालत्वंयदावाआदृयमाणश्चयुङ्नाकर्मणीआश्चयुज्यांकि
येनेतदातयोरेककालत्वंबर्हिरादिग्रहणस्यतंत्रोपलक्षणार्थंनांस्थयितुंयद्गाथा
मुदाहरतितदपातस्मिन्नर्थेएषायद्गाथाअस्त्रिगीयतेपशुतोवक्तव्यंपाकयज्ञा
नेकस्मिन्काळेसमासाद्यत्रायेकाज्यानेकबर्हिषःएकश्चेत्तत्रकुर्यान्नानादि
सन्निदेवतइतिप्रतिदेवतंतत्रमावर्त्तयितव्यमित्यर्थः॥३॥७८॥गाहाः॥अनेनचोक्त १२
कर्मादीनांकालोविधीयतेऽदृयथागछत्यादित्यश्चुदृगयनंतथालोकप्रसिद्धः॥
आदृयमाणस्यवदमासःपक्षोयःसुतथोक्तः।सहिमासस्यपक्षस्यवक्तव्योऽथवा।आदृयमाणश्चासौपक्षश्च।आदृयमाणपक्षः।स
हिर्बबंदरश्मिभिरादृयतेशुक्लपक्षइत्यर्थः।ज्योतिःशास्त्रे

स्याविरुद्धंकल्पनंचोळकर्मनिर्वोळस्यैवसंज्ञांतरंनानुजानादेशा
नामदेशानामैयकाळरुपंतेसकथंजानीतिनपनयनादिदर्शनंतस्य
यगोदानिवंकर्मकुर्वीनग्रहणमपार्थकंचोळादिज्ञानात्।उच्यते।समावर्त्तनार्थं
गोदानग्रहणं।गोदानंसमावर्त्तनंकर्मकुर्वीतेति॥कर्मग्रहणंयथाकर्मणान्यनियमंवा
यमनादिनिवर्त्तयतिवथाकालमपिनिवर्त्तयेदतस्माद्गोदानग्रहणंयत्रगोदानगंधाय
स्ति॥तत्रापियथास्यात्।नहिसमावर्त्तयहणमेवकार्यंनच॥अथवार्थंगोदा
नग्रहणं॥सार्व॥वाहं॥एकेआचार्याःसर्वस्मिन्काळेविवाहमित्रंविनोद
गयनादिनियमं॥तेषांकोविदायः॥दोषश्रवणात्॥मनुमत्यांते
छंत्यादोषःपितरमृछतिवा॥अन्येचबोळकादोषाःसंपद्यंते॥तेषांतुहपात्र॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेषां ग्रहणं किमर्थं विवाहस्यानंतरत्वात् सर्वेषां सर्वेषां स्यार्थमिति चेन्नादर्शनादेवं
सर्वेषां स्युः यदयं विवाहे चतुर्थीमित्याह उच्यते तेषां संबंधिन्यः अंतर्वर्त्निन्यः एताआ
हुतयो भवंति ननु तेष्यः एवंसति वतीयेवमर्थं तेषां ग्रहणं तर्हि पुरस्तात् ग्रहणम
पार्थकं नाप्रयोजनमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः संख्यावचनं किमर्थं तत्रैके ब्रुवतो यत्रप
रिमाणग्रहणं प्रकृतं ग्रहणं वा नास्ति ॥ धानादानुदाशुषइति दास्यामित्यादौ तत्रक ॥१३॥
॥१३॥ थंप्रत्यादेशो होमः स्यादिति तदसत् एकमंत्राणिकर्मण्यनित्यायामपि च स्वाहा
कारांतमंत्रैरभिधीयमानं स्याहाकार आत्मः सचप्रदानार्थः नचतमतिक्रम्य होतव्य
मितियुक्तं वक्तुं अस्यविद्यमानायांगतौ नसर्वत्र प्रकृतमेव होमइतिसिद्धे किपुन
रस्यगतिः नचैकनियमार्थमित्याहुः समुच्चयपक्षेपिकथंचनस्यादेवंसुनिश्चयः क

(14)

थंप्रयोगः एकैकस्यामृचः अंतेएकैकाया हुतिरिति तदयसत् आधान्येनाहुति
विधिप्रकरणात् आहुतिसमुच्चयएव नमंत्रसमुच्चयः किमर्थं तर्हीदं सनियमार्थं
एव चवस्त्रएवस्युरिति तेनाज्यभागौ नभवेतां तर्हि स्विष्टकृदपि नस्यात् पुर
स्तान्नियमार्थं हिपुरस्ताद्ग्रहणं कृतं आधारेतुसत्येव अनाहुतिप्रायश्चित्ताज्यग्रहण
परिस्तरणविकल्पार्थं अग्रहतिचाग्याहतिः सिर्वा चतस्रणामेवमंत्रैर्याहुतिसंज्ञोस्त
ताग्याहुतयश्चस्रः स्याहेत्यादि ॥ समुच्चयकः ॥ एकेआचार्याः कामयाहुतीर्नेच्छंति ॥ नैके
समुच्चयमिच्छंतितेनाष्टाहुतयः नैके चनाम ॥ एकेआचार्याः कामयाहुतीर्नेच्छंति ॥ नैके
इत्येववक्तव्यं कांचनग्रहणं ऋगाहुतीर्नाग्याहुतीर्नाचायंप्रतिषेधायथास्यान्
किनाम्नस्यसर्वनामत्वात् सर्वनाम्नोचऋतिषसमाधिर्न्यायः अन्यास्वाहुत
योनग्याइत्येवमर्थं तेनानादेशाहुतयः सिद्धाः त्यमाहुतीं ॥ अचसंग्रहः सर्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्याबाधः। न उत्कर्षइति। उत्कर्षइति ब्रूमः। असमानजातिस्थानासमानजातेरेवहि
बाधोविहितः। तच्छ्रुतिश्चोदितश्चसमाने जातिभेवति। यथा। अथसामिधेन्यस्तः सा
मिधेन्यइति। अत्रतच्छ्रुतिश्चोदितत्वान्नबाधः। अपिचउत्कर्षः। यथाप्रतिपत्तौवाजि
नेइतीयइत्यत्रामीध्रस्योत्कर्षस्तद्वदत्रापि। अपिचसर्वत्रानिर्दिष्टानसर्वबाधते।
यत्रतुबाधतेतत्रस्थानग्रहणंकरोति। यथातृतीयस्याहुतिस्थानेमहाजुहूरिति।
तस्मादुत्कर्षइतिसिद्धं॥४॥ कुळ॥ कर्त्रा॥ कुळमयेऽथ मंपरीक्षेत। कथं। येमा
हुतःपितरश्चेति। यथा। कंपुरस्तादग्रवरंवृणीष्व। कुळमेवंप्रधा
नं। कथं। दुहितानंस्यादिति। अथवरगुणमाह। ब्रूहि। छेत्ताअथदात्रीब्रूहिः। कोथः।
यः। शास्त्रविरुद्धः। तद्वत्कन्याप्रयच्छेत्। अथकन्यागुणमाह। ब्रूहि। छेत्ता। ब्रु
हिरूपलक्षणोः। सपिंडानांसगोत्रांकन्यामुपयच्छेत्। स्त्रीऊर्णायुंयत्रस्यमना

रमेनद्रूपंलक्षणानोदुरवगाहत्वंमत्यापद्यांतरमाह। दुर्हार्णेति। लक्षणानिद्रे
यानीतिस्त्यात्वंपरीक्षेत। क्षेत्रादिस्थोष्टमृदामाहत्म्याश्चपिंडान्कृत्वामतमयदृश्यते
नमःपिंडानामिमंत्रंकुमारीब्रूयात्। एषामेवंगृह्णातिति। पुनःपिंडग्रहणंकृ
र्याअस्मिंत्रणेमाभूत्। सापिंडितायानिर्दिष्टा। क्षेत्रा। तिघ्नीउषसयतःसस्यात्। क्षे
त्राहतमृत्पिंडंगृह्णीयाद्वेदनवत्यस्याःप्रजास्विष्यतीतिविद्यात्। एवमुत्तरत्रापि
नेयं। यदेकस्मिन्क्षेत्रेहिःफलतितदुषसयतःसस्यंक्षेत्रं। अपरंक्षेत्रमेतियावदिः
स्यात्सावेदिपुरीषंअविरासीऊरीनामअन्नाभाक्षेत्रः। देवनंछत्रस्थानं। यत्रा
क्षंजपुरोहितिनदीरिणंह्रीयत्रजन्तीतिद्विप्रजिनी॥ पतिहंतीतिपतिघ्नी। अ
त्रजास्तूतिनिंदाद्वारेणसेवस्तूतिर्निंदितावेतिमंतव्यं। उत्तरेस्तूत्रिसिर्वाक्षे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रसौवनियुक्ते ॥५॥ अढा ॥ सः कन्यामृक्षस उदकएवोदद्यात् ॥ एषवि
वाहाश्मसंस्कारविधिस्यात्कन्यायाजातावरावरान्नउपलभ्यमानान्धर्मा
दरापरान्संस्कारपुनात्युपयोतामाहनःपितन्थेस्यथः ॥ एवमुत्त
रत्रापिनेयं ॥ वितनत्कर्मणीतिवैनानिकेकर्मणीत्यर्थः ॥ मिथःसमयंकर
णंनामत्वमेषार्यस्व ॥ अहंनेपतिर्यवामीत्यवं ॥ एतेआहोविवाहाःन १७
त्रएवेषुचतुर्षुएवंएवंप्रशस्तःउत्तरेषुचतुर्षुउत्तरःपापीयान् ॥ तत्रएवोब्राह्मण १८
स्यात्तयोःप्रतिग्रहात्राआत्विज्याच्चाध्यवैःक्षत्रियस्य ॥ पुराणदृष्ट्यात्रा
राक्षसस्तस्यैवयुद्धसंभोगात्रा ॥ आसुरस्तुवैश्यस्य ॥ उत्तरेत्रयोनियताः ॥ ६ ॥

॥ अथातीयात्रअध्यधिकारार्थंयद्दृश्यतेतद्विवाहेवेदितव्यमिति ॥ खल्वस्तुरक्तःउ
चावचग्रहणेकर्थंएतेपिजनपदादयोधर्माःनाशकाराःक्रियेरन् ॥ नैकेनकर्त्रासु
खीयेरन्निति ॥ जनपदधर्मादनाधर्मास्तेषविरूढाः ॥ यामराष्ट्रनगरमयुच्यते ॥
अंगदादयोदेशधर्मानाशुधर्मेशादेवहितायानिर्देशमत्यन्तयोसिहेतोर्नित्व
मनंकुलधर्मोअपिकार्यइत्येवमर्थं ॥ विवाहग्रहणंकृत्स्नेषुविवाहेषुयथास्याद्
इत्येवमर्थं ---- उपनयानादुत्तरकालंविहितत्वात्रा ॥ उपनयनमननस्युः ॥ उप
नयनंनामकन्यायाःस्वीकरणंपतीयादितिकृपरिमर्थः ॥ पंचु ॥ ख्यास्यामः ॥
किमर्थमिदंयथान्येपदेशादवसर्वत्रभवतिपार्वणादिनिमित्तेषु
मपिस्यात् ॥ नित्यमार्थंतर्हि ॥ जनपदादिधर्माणांवक्ष्यमाणानांवेधर्मणोवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रोधेसतिवक्ष्यमाणमेवधर्मंकुर्यात्रान्यजनपदाद्यिधर्मइतिन्यायदर्शयामः।तत्सर्वत्र
समानमेवेत्यर्थः।वेदेवुसंचरत्यवाद्योदृष्टः।गच्छतिब्रह्मचारिणो
चिरात्रमितिअल्पत्वंविहितंतत्रह्योच्चमवकायोनदाधर्मइतिसिद्धेपश्चा
न्नितिवचिकार्यीअग्निप्रतिष्ठापनोचरकालंपश्चादग्नेर्षदमानंअग्निष्ठा
चरइवंदेवोऽदृकुर्वंप्रतिष्ठापयेत्ततआज्यस्यबर्हिषिसादनींतृणंत्यासम ॥१६॥
न्चारभ्यावधींदध्याघाघारांतंकृत्वाततःपूर्वोक्ताआहुतीर्हुत्वातिष्ठन्
प्रयाज्यनुवःआज्यस्थाआसीनायाऽर्धमुष्टमवगृह्यावाग्रेणमीक्षवःपुत्रमा
मश्चेत्यमंत्रस्यत्तरंयोरपिहस्तेग्रहणंयोरयंभवत्यवाद्यषदमासिहीअमा
तन्युवकःतेनोपप्रतिष्ठापनीसिहीएवंचेद्यषःअमानमारोहयनीय

ऋपुत्रकारोहणंनस्यात्।तर्हिअमग्रहणंतस्यविनोषर्णाद्यषदमानमि
तिअमममयीमित्यर्थः।मृन्मय्यपित्रोकेदृषद्दृतौतर्हिपुत्रकप्रति
ष्ठापनंनस्यात्।नास्यादेवासंगत्यर्थत्वात्।दक्षिणतःपत्न्युपविशेत्।
उत्तरतःपतिरितिगास्त्रांतरेदृष्टत्वात्।स्रुवेणहोमःसाधुनानंतरा
नुपादेयात्।एवश्रुत्योक्तहोमदर्शनेनैवस्थानेसिद्धेतिष्ठन्समि
धमादध्यादित्यतिष्ठन्ग्रहणंकथमन्यत्रासीनस्यकर्मोक्तिःस्यादित्येवम
र्थंअतोत्रायासेनप्राप्तौनिवृत्त्यर्थंतिष्ठन्ग्रहणं॥प्रयाज्यनुवइतिप्रा
प्यनुवानिवृत्त्यर्थं।तस्यनियमःप्राक्चश्रेष्ठादेवसिद्धेप्राप्यनुवाइतिव
चनंप्रयाज्यनुवाधिकारनिवृत्त्यर्थं।आसीनायाइत्येतत्पूर्वमितिवाउत्तरं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वधा वि। इ स्त्रीतं। कर्मतिष्ठेया स्यादित्येवमर्थं। उन्नानोन्नानंपाणिं ग्रहीयात्र॥
नीचनचोन्नानमिति॥ मातामहस्तेदृष्टं पुत्रनाम्नः पुंसिस्त्रियांचस्मृतौदृष्टः पौत्री
मातामहस्तेनेति। दौहित्रेणमातामहः पौत्रीशब्दंनीयर्थः। लोकेतद्धितरि
पुत्रनाम्नंप्रयुंजानादृश्यते॥ एहिपुत्रेतिमंत्रेचदृश्यते॥ पुमांस्तेपुत्राजायतामि ७
ति। तस्मात्पुमांसःपुत्राइतिविशेषणं॥ अथवा। पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पित
रंत्रायतेस्वतः। तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तः स्वयमेवस्वयंभुवा॥ इतिएवंविधःपु ७
त्रोजायतानप्रथमाप्रकृतिमात्रं॥ इत्येवमर्थमुभयोर्यहणं॥ अमुत्रीरन्
स्त्रीकामः। एवकारोगुरुर्निश्चयर्थः। स्त्रीकामोदुहितृकामइत्यर्थः। रोमो
कामः। प्रसहइतिशक्तिंकुर्वंश्चप्रदक्षिणंत्रिःपरिणयन्मंत्रंजपति॥ अ

(18)

मोहमस्मीति। उद्गुह्यग्रहणंअन्येषांसमस्तयज्ञपात्राणांबहिःकरणार्थमित्ये
के। अन्यतुविवाहेयदन्यद्दृष्टंतत्रमन्त्रा॥ तस्यैवबहिःकरणार्थमिति॥ त्रिग्रहणं
परिणयनेनसंबध्यते॥ उत्तरजपेन॥ यदिदर्वेणतर्हिसकृज्जपःस्यात्॥ अथज
पेनातर्हिसकृत्परिणीतिःस्यादर्वेणेतिब्रूमः। कुतः। परिणीयपरिणीयेति
बहुत्वंदर्शनात्॥ जपश्चपरिणयनंगमितिसत्योयावत्परिणयनमावर्त्ततेतावद्
जपति॥ परिनेष्टिवीक्षावच्चनसर्वपरिणयनअन्तरालेहणंकारयितव्यमि
त्येवमर्थं। अथास्यकर्मकःकर्त्ता। आचार्यकुतःवक्ष्यति॥ त्रिरास्यउद्गुह्यनाव
सिच्यतिस्वयंकर्त्येत्येतत्यवस्वचनेननाक्यतेकर्त्तुं। तदसतिवरएवकर्त्ता॥ अ
चार्येणह्यसौविसृष्टोविवाहंकरोति॥ उद्गुह्यग्रहणंपुनस्तत्रउद्वेजयति॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वध्वोपतिष्ठतोवध्वञ्जलावुपस्तीर्यवधाभ्रातादिर्हिरण्यंजानवपतिवरोजामदग्न्य
श्चेत्रियःततःस्रोषंप्रयच्छिधारयतिएवमवदायावदाय
त्रिष्विमंत्रैर्जुहोतिचात्रस्थानंपित्र्यंपुत्रोमातुलपुत्रश्चत्रिर्जामदग्न्यानींपंचा
वत्तिनामित्यर्थःक्रियाहविःदर्विःनाद्रःस्रोषवक्तेतयथानाचहवींषीतिअवत्तं
चअवदानमित्यर्थःउपस्तरणासेचारणेकुरुतिचातानुक्तेःसमानकर्तृक १८
त्वनिर्देशात्तदयुक्तंयदिहयत्रभ्रातासियेतःस्याद्यावधूंजञ्जोभ्रातोपस्ती
र्यत्यवदत्यात्तस्माद्धरत्यवदत्तीतियत्कर्तासमानकर्तृकत्वनिर्देशादितितत्रब्रूमः
असमानकर्तृकत्वेचपिहिक्रियायाद्रव्यतोयथाआज्याहुतिंधृत्वासुस्रुवं
घनंदध्यादितिहोमेत्रेताकर्तादानेचयजमानःपूर्वकालतामात्रमवतीव

क्षितंतुतदत्रापिएषोधर्मःयत्रयत्रावदानमस्तितत्रसर्वत्रैवधर्मोभूत्व
तीत्यर्थःमध्यात्सवोहूंचहविषोवर्तयतीत्यादौअर्थाज्जुहुयात्कोजुहोति
वधूःजुहुतेअविच्छिन्नतीतिस्त्रीलिंगात्कस्मैतेमंत्राःवधूःजुहुतःसाहि
जुहोतीतिमंत्राश्चलिंगाश्चकन्याअग्निमयछतीतितदसत्वात्हिस्त्रियामंत्रेष्व
धिकारास्तिननुकथंपत्नीत्वंतेनवचनात्अत्रुसंदिग्धोतस्माद्द
रस्यमंत्राःमंत्रलिंगाश्चसदृशादेवइतिहिपुरोधानिदेशाःयदिवधूस्युः
सदृशादेवइतिस्यात्तत्रकथंसज्जुहोतीतिउच्यतेअन्यस्यापिस्मैं
त्रोहन्यतेअधुर्युर्जुहोतिहोतेतिषट्करोतियत्तेकेमंत्रलिंगादितिचेत्
तत्रब्रूमःनह्यत्रायंकन्याअस्तिकीयतेअन्योएवतुकन्याःयदीयमपि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धीयते। बहुवचनं तूपपदेतथाप्रतीयमानस्यायः। तस्माद्वरस्यति
सिद्धं। अपनुर्थं। अयमपूर्तिषेधः किमर्थः। चतुर्थहोमं कृत्वाकृथ
मम त्वं परिणयनस्यास्त्वेवमर्थमित्येवं। अन्यतूचीपरिमयना
न्यानंतर्येणोक्तानि। तुथात्र यो होमः। तत्र कथं सर्वेषूर्वं परिणयनं स्या
त्। पश्चाद्धोमस्यादितिज्ञापयितुमिति। अर्पपुरः कृणुत्रह्मीत्वनं ॥१६॥
यजापतिध्यानार्थं। चतुर्थयहणं कर्थं। एतेषूद्यस्यस्विष्टकृत्तस्या ॥१६॥
त्वस्यैककर्तृत्वं यथास्यादितितेनैव हुतेहोतिं। ओयातनः अग्नि
मनार्थप्रज्ञापनोहनाद्यः एकेत्राजानायाय। पश्चात्परिणयनेनि
मित्तेनथास्युत्तमेआहुतीनसंनिपतेदूतिकृत्यासर्वसमस्तुपदेशः।

उत्तमेआहुतीनर्सनिपतेत्। कोयंसन्निपातोनाम॥ यदिसर्वाहुतिष्वारभ्यते
पुनर्नतर्हिकश्चिद्दोषस्यात्। किंपुनःसर्वस्मिन्पक्षेअथानंतर्येणनतर्ह्येसो
दोषः। पार्वणादौदृष्टत्वात्। तस्माद्दर्शे। यथोत्तमेआहुतीनसन्निपतेयुःन
यत्कर्तव्यं॥ उत्तमयोराहुत्योर्मध्येपरिणयनंकर्तव्यमित्यर्थः। कथंवा नस्यात्॥
अपरिणीयैवपुरेनेतिअन्यार्थंकृतमपीहमध्येपरिणयनंनिवर्तयत्॥
अथवासर्वस्मिन्पक्षेउत्तमेवसंनिपतेयुः। अत्रतुनसंनिपतेयुरितिवदन्प
रिणयनंचैनंकृत्वाचतुर्थपरिणयनार्थमित्यस्मिन्नपिपक्षेसर्वंपरिणयनं
त्वापश्चाद्धोमानत्वानंतर्येणहोमइतिज्ञापयति। यदित्वानंतर्येणहोमस्या
सर्वासामेवसन्निपातोदुत्तमयोराहुत्योःसर्वस्मिन्पक्षेसन्निपातेदृतिना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पद्यते। अथाचतः। अथवा इदानीं सिष्टनिष्टयर्थः। अस्याः निवरस्य
निष्टयर्थः। यदीयं नित्येत्यादि धर्मादिनाय स्थितेः सवतः केतेभवतइत्यादि।
उणाचतः। पक्षादिति। अस्यामुचामीतिदक्षिणांत्रीखांविमुंचति। वरस्यतु
खेतत्रींविमुंचति। अथै। यदितेअथवा इदूर्वणतुल्यः एनांवधूअपराजि
तांप्राचीतत्रसप्तपदानिवध्नन्मध्यत्रोमयेनिसक्थमिमंत्रेवाक्यस्यसा
कांक्षत्वान्नाप्तवादेश्चयोग्यत्वात्सान्वाहितेत्याद्यन्येकः कःसंबध्यते। यथा॥२०॥
रहस्योक्षिरवामिराष्ट्रःप्राणायत्वापानायत्वाव्यानायत्वोक्षिरवामीत्येतेवाक्य
पठितोपिसर्वत्रापिसंबध्यते। तद्वत्रापि। एतदेशीक्षिरप्युक्तंभवद्वादिसर्व
त्रसमानमिति। तेनद्वएकपदीभवसामामनुव्रताभवेत्येवसर्वत्रसंबध्य

तीयं। उक्षाक्षिप्यासप्तमेपदेध्रुवामिनेतत्रस्थरवोक्षयोःक्षीरसीसंनिधायके
नचिद्दूरकुंभमानाय्यतत्रस्थेनोदकेनक्षीरसीअवसिंचति। अथाज्येनस्विष्ट
कृतेहुतेनिब्राह्मणवसेरात्रीमांतरागमनेयदंतरावसतिःस्यात्। तदाएवंयु
णयुक्तायाब्राह्मण्यागृहेनंतरारात्रिंवसेत्रावसतिंकुर्यादित्यर्थः। स्यूयामेविवा
हश्चेन्नायंविधिः ध्रुवायेतिसमाप्तेहोमेरात्रौध्रुवादीष्ट्वेवावंविसृजेत्॥मं
त्रेणेदानींवाविसर्जनंवधाःध्रुवःमंत्रलिंगात्। जीवःपतिर्यस्याःसाजीवपत्नी॥
जीवद्भर्तृकत्वंरिपाच्यत्रापत्यनोर्यत्संयोगविशिष्टासद्वस्यतिउदीरानश्च॥७॥
प्रयायेष्वविवाहहोमानंतरंस्वगृह्यंतर्यौतत्रयदियामांतरेस्वगृह्यंस्यात्ता
थासतितत्रप्रयाणेयदियानमुपपद्यतेनथासत्युपपद्यमानेयानमारोहयेत्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दधृमंत्रेणातेनयाणेनयानस्यनियमःयानादन्यत्रनिष्क्रियाप्रयाणेच
भवतिमंत्रःस्वयामविवाहपक्षेस्वगृहगमनेनायंविधिःअन्यायेत्ययंतरान्ना
यानीदीस्यात्तदातदानेनाहुर्वेनावमारोहयेद्धूंउत्तायेत्उत्तरेणाहुर्वेन
वधूमुत्कांउत्तारयेत्जीवंदत्यांनीयमानावधूर्यदिनिर्धूविवागात्तदाएतांज
पेत्अयंविधिःस्वयामविवाहेपिसवत्यविरोधात्विवोयंतिविवाहाग्नियद्
णमग्निर्विशेषनियमानावंकांनिवृत्यर्थीअजस्रंग्रहणंध्रियमाणस्यनि॥२१॥
यमार्थंतेनान्यत्रप्रयाणसमारोपणंकुर्यादितिगम्यतेअयंविधिःस्वयामग्र
सवत्यविरोधात्रकल्पेहोमेनेषुदर्शेहसवत्यधर्थेछंतांजेपेत्वासे
वासेवसतोऽक्षकाःसन्निवेत्तानन्यायेनेवासाद्यत्रेणनमत्रःदा
येत्अनयागृहंप्रवेशयेद्धूंउदमादयेविधेयःस्वयामविवाहेपिसवति

विवाहयेअग्निंचनिष्कापनांतंकृत्वाग्निमुपसमादधातिसमिधःश्रीणिप्रज्य
ऊयूनीत्यर्थःततःपश्चादस्यानुहंचर्मास्तृणातिआयवमुचरेलोमानन्वाधा
नादिआज्यस्यबर्हिषिसादनांतेकृत्वातस्मिंश्चर्मणिउपविष्टायांसमन्वारब्धवतीं
वधूंइत्याद्यानाद्याज्यभागांतेकृत्वानःप्रजांजनयेतिनेतरांभिःप्रत्यृचं
जुहुयात्नःसमंजेतिसूक्तादेकैकांस्वयंप्रातरन्वाधानार्थंदधिप्रतिग्रह
ठवासापिदक्षीणाश्चातिसक्तुयुक्तस्यमंत्रस्याभयप्रातरनार्थंस्यात्नत्रयार्थं
चंतुलाविनिद्विचनात्आज्यशेषणवाजस्यहविषेत्यनक्तितेनैवमंत्रेण॥
हृदयेअतऊर्ध्वंनिनिविद्यपाठःकार्यःअगृह्यात्नृतःस्विष्टकृदादिसमाप
नेत्रविवाहाग्निग्रहणमन्योनिदर्शार्थंकथंपुनरन्याग्नाग्निग्राकाग्रह्योमि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वक्ष्यामः तिहि प्रतिस्तानोऽन्यतोदायविभागकाले नि: परिगृह्यते वेदन्यत्रान्यो-
व्यतिः प्रसन्यतानास्ति कृत्स्नार्थमिदं अपिचा विवाहाग्नि ग्रहणानि विवाहहोमसमा
प्तेषु सेष्टयन्त्यसिद्धिः कैतहि गृह्यवेन्नानीयहोमेऽवभृथाप्यामन्नेष्ट्यत्य
सिद्धिः नैकैकेनतिज्ञायतेतेन गृह्यवेन्नानीयहोमाद्वर्कृष्णपौर्णमासद्वा
रोपार्वणस्थालीपाकोनुकृत्यः परिस्तरणहोमस्कोयेत्या पाणिग्रहणाद्विव ॥२३॥
॥२२॥ नाता वैश्वदेवकार्यमेवनस्याग्निविमोषविध्यस्तात्या तेनाग्नि नात्रोहोम
दर्शकार्यमितिसिद्धौ उपसमाधानेति आस्तरणकालोपदेशार्थ अथवा समा
नकर्तृकत्वसिध्यर्थः तेन यत्रोपसमाधानग्रहणं नास्तिनत्रान्योपसमा
धानंछुयोतानस्मिंनितिवचनंचमास्तरणानेतरमंगांतरंछुरुतइतिज्ञाप

नार्थोऽत्रस्रुचग्रहणंकर्थंऋगंनेमेहोमस्यान्नस्याहाकारांतेनेत्येवमर्थस्वा
हाकारांतरएवजुहुयादित्यर्थःइतिपाठांतरांतेनयत्रस्रुचग्रहणंनास्तत्रस्वा
हाकारमुच्चारयेत्होमःआज्यनाषणंतिसिद्धवदुपदेशादनादेशेआज्यहोम
इतिगम्यतेआक्षोस्यातांविवाहार्थ्यःतेनिषमाश्वतिउभयोःगृह्यवेन्ना
नीयहोमाल्पागादिनियमानांइष्ट्यादियोगविभागःकृताउच्चरावधिमाह
अवारात्रौअतोगृह्यवेन्नानीयाद्यधित्रिरात्रंह्वादनारात्रंसंवत्सरंवानियतो
स्यातांसंवत्सरंवाएकऋषिकल्पःपुत्रोजायतइतिश्रुत्याअन्योन्यंहुःनियमांते
एकऋषिःसंपद्यतेपित्र्योत्रंविहायपतिगोत्रंभजतइत्यर्थःवरिदद्यात्
अनंतरंस्त्रीविवाहोउपयमनकाछेपरिहितवस्त्रंदद्यात्अथापीतो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ॐ स्वस्तिंभवंतोब्रुवंत्विति नेच ॐ स्वस्तीति पर्यनुयुंक्ते ॥८॥ पाणि सावा ॥ पाणि
ग्रहण श्रुतिर्गृह्यमग्निंपरिचरेत्। स्वयंपत्न्यादयो वा पाणिग्रहणादिति च
नंगृह्यवचनानीयोत्तरकालंप्रारब्धत्रेताकर्मनिष्ठत्यर्थ। यद्धि स्यतो तत्परिच
रणं। पत्नीकुमारयोरहोमकर्मके। कुतः। स्त्रीणांमंत्राननधिकारात्। अन्यतुस्व
हामर्के। कुतः। वचनात्। पत्नीसंनहनवत्। अनेवासीनित्यः। क्रिया। स्यात्। ॥२३॥
अनुत्राग्निःपरिग्राह्यस्थाने। नित्यंपरिगृहीतंस्यादित्यर्थः। किमुक्तंभवति।
यदिविवाहाग्निनेष्टस्यात्तदानष्टहरणायप्रायश्चित्तंकृत्वापरिचरेदिति अ
थवा। आसनःपत्न्यावासमीपेकथंनित्यः स्यान्नोभयोरन्यत्रस्थापयितव्य
इति। अथवाहोमधर्मस्योपलक्षणमेतदनित्यर्थं तद्धिहि स्वयंहरणेआगामि।

परिसमूहनादिवत्। यदिस्यकेयदिवाकुशरणकाञ्जुह्वतिस्यतेतः अन्य
मातोमकाआयत्युपवसेदित्येकेरकंपठणात्। यजमानउपवसेदित्येके
अथाध्वर्यवेकाङ्क्षंतिंजुहुयादित्येके। कुतः। शास्त्रांतरदर्शनात्। अन्येतुप्र
वर्ग्यचमेवंव्याचक्षते। नित्यशब्दोऽत्रकार्थे। नित्यमावमनमिनित्यथा। अन्ये
शब्दःपश्चाद्वचनः। एतदुक्तंभवति। यदिवैवाह्येनगृह्यतेदायविलोपका
लेगृह्यते। गृह्योपिवानष्टोद्वाग्दत्तमतिक्रांतः। तेनउक्तेनाक्रियया
पश्चात्गृह्यतेसंवतीति। तच्चविवाहाज्याहुतयोजाज्याहुतयागृह्यवचनानी
याज्याहुतयश्चहव्ययंजनंभवति। नान्यत्रकन्यासंस्कारत्वात्। होमहव्यंवा
त्रसमानतंत्रंस्यात्। व्रजावेपनेहोमोत्रापिपत्न्यंजलिनाक्रियेत। तहोमतस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साधनत्वेनदृष्ट्यान्नलाजावपनंतुस्वयमेवकरोतिनश्रोता।दायविभाग
काळेगृह्यमाणेप्रयोगविरोधोन्येऽतस्याग्नेणतस्यग्रहणयोगोविभागार्थं॥
तस्याग्निहोत्रेणेवविधिश्चेवति॥नान्यनातनतंत्रंनश्चवति॥तर्हिघान्नान्ना
दयोनस्युरित्यत्राक्याह॥प्रादुःख्यातो।आस्वैदुष्करणंनामापरेगार्हपत्यंप्र
त्यात्येतिरेवंयानयुक्तायामिति।प्रदोषांतोहोमकाळःसगवांतःप्रातरित्य ॥२६॥
तोनवतःनान्यावित्यर्थः।होमंवर्ज्यंहोमंचाग्निहोत्रेणव्याख्यातंपयसा
नित्यहोमदध्यादिपंचमांसंवर्ज्यंमांसप्रतिषेधाच्छास्त्रांतरदृष्टमपिहोम्यस
वतीतिगम्यतेपयोदधियवागश्चसर्पिस्तदनंतुळाःसोमोमांसंतथातैलमा
पस्तानिदनोवतुःदवड्याणिस्रुवेणजुहोतिकठिनाग्निहस्तेनायनेवड्य

णसायंजुहोतितेनवप्रातःप्रतिनिधिवर्ज्यंकामंतिळैःकामक्षनंदुर्वाक्षाश्रा
वेकथमेषांग्रहणस्यादित्येवमर्थंब्राह्मणंश्रुत्येकसंधानानितत्रोन्यायता
वगंतव्योऽत्रयत्रानुद्दिष्टंद्वितीयेजुहोतिदर्शेयहणंप्रजापतिध्याना
र्थंउभयत्रसायंप्रातश्चेत्यर्थःअग्नेपरिसमूह्यपरिस्तीर्यपर्युक्ष्यहोमद्रव्यस्रा
ग्निहोत्रवत्संस्कारंकृत्वातोऽग्नयेस्वाहेतिजुहोतिततःप्रजापतयइतिस्रुव
र्यंनपदंध्यात्वास्वाहेत्युपांशुस्कादितीयामादितिंजुहोतिततःपरिसमूहनप
युक्षणंएवंसायंप्रातःपूर्वमत्रस्थानेस्थंडिलेस्वाहेतिविशेषःदर्शेऽथपाक्ष
ज्ञोयःपर्वणिश्रुःपार्वणस्थालीपाकइतिकर्मनामधेयंदर्शपूर्णमासस्था
दित्यान्नाकालेसिद्धेपार्वणवचनंपाणियहणाद्यरहःसंकानिष्टस्यर्थंविवाहो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दर्नंतरंयापौर्णमासीतस्यामस्यश्थमः प्रारंभः प्रतिपदोपासनंदृश्यानंतःपरि
समूहनादिप्रारब्धंतावत्स्यात्सः॥तस्यग्रहणनियमार्थंतस्यैवोपवासोवश्यं
स्याच्चेदानींदर्शनामाप्तदिविद्वान्पौर्णमासीविनैवमंत्रामधयाऽपवास
इत्येकभोजनंसर्पिर्मिश्रंदधिमिश्रमक्षारलवणमपिनोक्तमित्यादयश्चनि
यमाऽदृश्यंतेतस्मात्स्यामस्योपवासोवारयातव्यउपवासार्थः॥इध्माहरणं॥
अनयोश्चसंबंधनंतास्यावारयातेऽध्वः पंचदशादरुक्षुतिर्यातिकरणि ॥२५॥
साचयिष्यामःदेवावन्यऽइत्ताश्चतास्यावारयातेऽउपांशुयाजादित्व
र्थंतेनाचिरपौर्णमासस्यामित्यिद्धाग्नीअमावास्यायांअथेंऽमहे
दृयोनिषधुःकेमथःसन्नयतइतिहेतेइंऽमहेंऽवासंनयतइति॥नचात्रेसा
न्नय्यंविहितेऽउच्यतेऽदृश्यकर्मणिनावदाहिताचेरपीष्यंते॥अथोधाने

औपासनाग्नोसर्वाधानेतुकर्मणिपुनःसंस्कुर्यात्सन्नयतइतिचकर्तेविशेषणंदर्शो
चासोसन्नयन्नश्नातिसोमेनेशेयोऽग्निनातेनाग्नाधितस्यवाहुतःतस्मान्निषेधुः॥तर्हि
ह्यग्नीन्स्यातां॥असन्नयतइतिचनाग्नेरुच्यतेइंऽग्नीअस्यांपिदेवताश्चवत्सेवाअत्र
ह्यसावसन्नयन्नितिकृत्वानवीभावःकर्तुर्विशेषणंकाम्याइतराः॥अथकाम्यानां
स्थानेइयेवसिद्धेऽपांशुयाजानांनिषेधःश्रुतःतत्रकाम्यत्वेनापिनक्रियेरन्नि
तिचेन्नैतिस्यात्तस्मान्निश्चयार्थमितिवचनं॥अथात्रकिंदर्शेऽपांशुयाजस्यतावदा
र्थंतस्यविद्यमानत्वादृष्ट्याचाइंऽमहेंऽयोस्तूत्तरःसान्नायाभावात्॥तस्यैमी
ति॥ग्रणीताग्रणयनोत्तरकालेस्रुवेपवित्रेअंतर्हायधारयन्नाज्यसंस्रवेजुह्वा
न्याहोम्यानेकेकस्यैदेवतायैचतुरश्चतुरामुष्यैनमइतिवा
मीतिअमुष्मैस्वाहेत्यग्नौचतुर्थ्यांविभक्त्यादेवतानिर्देशेचतुरश्चतुरइतिवी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शावचनं एकैकस्यै देवतायै चतुर्गृहीताद्यर्थं॥ पवित्रव्याख्यानेऽलघ्वी॥
अथ शाकः सर्वासां देवतानां निरूढपशुजातीयः कृष्णस्यादित्यस्य च सोम
एतानि बहुवचनसंश्लिष्टानि वर्जयित्वैवमर्थीयं
निरूढमिति तस्यै तस्यै देवतायै चत्वारि चत्वारि जातीयानि
मन्त्रेषु निर्वपेत्सुसंचक्राणिलभेत चैके यमचक्राणि पवित्रेऽन्त ॥२९५॥ ॥२९॥
धायकृत्यै देवमर्थे निर्वपत्कृष्णएकस्मिन्पात्रे नवतः उत्तरत्र
विप्रागविधानात्त्रिभवा यद्वा कृष्णाजिनमूलचूलं दक्षिणपश्चाद्ध
त्वात्त्रिःफलिकृतानि त्रिश्चतुष्कृतानि त्रयाणि पिंड पितृयज्ञे

पिसङ्गवस्तान्योतिसङ्गृहणादन्यत्रचिःमैत्रवरुणलभेत। समोयवाएकचवा
श्यपेतायदिषाडवितायदिसमोयश्चपयवनेथासतिचरुंयुङ्क्ष्यएवमग्नि
रुन्नयतचतोजुहुयात्। युहारमिनियुङ्क्ष्वेत्यर्थः। युहरणनामपात्रान्तरेऽथर्व
रणं॥ जुहुयादितिवचनात्। होमकालेयुहरेदित्येवमर्थं। युगहेनिउत्तरतोग्नेराज्य
मुद्यम्याग्नेःपश्चाद्दक्षिणास्त्रीयज्यमासाद्यततःस्रुवानिहवींष्यभिघार्यतदगृहा
त्यवतोवहिष्यासाद्यतत्रदक्षिणमभिघार्यअथैतत्रदक्षिणमिमंत्रणामावाद्यात्।
वाहिष्यासाद्यपुनरभिघार्यतिकेचित्पठंतिवृक्षीदितिवृक्षीयहणमंत्रवर्ज्य
सन्येधर्मःत्रास्त्रीतरहशःकथंत्रवर्त्तेरन्निनिलक्षणाभिमायाआरभ्यो
त्तरहवींषितिअभिघारयेत्॥स्रुवेणाभौजुहुयादृक्नः। यत्राज्यहोमसाध्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नानंतरानुपादेशः ततः स्रुवेण होम इति साधितमेव भूतो व्यक्तहोम इत्येतस्मिन्सू
त्रे व्याख्यातृभिः यावन्मात्रं च स्वशास्त्रानुवृत्त्या अपेक्षितं तावन्मात्रं ग्राह्यं। ननु
स्वशास्त्रे उक्तमपि। तत आज्यभागौ जुहुयात्। अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति। आ
ज्यभागाविति। अनयोर्योगयोराज्यभागाविति संज्ञा। उत्तरे सौम्यं॥ अग्नेरुत्तर
पार्श्वे आग्नेयमाज्यभागं जुहुयात्। दक्षिणपार्श्वे सौम्यं। स्रुवेणोभौ जुहुयात्पू
॥२७॥ र्ववत्। विज्ञा। भागा। आज्यभागौ यज्ञस्य चक्षुषी॥ इत्येव श्रुतय इत्यर्थः। ततः कि ॥२७॥
मित्याह। तस्माद्दक्षिणा। यज्ञपुरुषस्य हि प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य दक्षिणमक्ष्यु
त्तरं भवति उत्तरं दक्षिणं। तस्माद्दक्षिणसंस्थे वशक्या कर्तुं नोदक्संस्थेत्य
र्थः। श्रुत्याकर्षोन्यत्र क्वचिदुदक्संस्थतापि यथा स्यादिति। तेन बलिहरणे प्र

धानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो बलिहरणं सिद्धं। मध्ये। निवा। अग्नेर्मध्यप्रदेशे हवींषि जुहोति॥
प्रत्यक्तरे देशे हवींषि जुहोति। प्रत्यक्तरमिति द्वितीया सप्तम्यर्थे। तत्रापि देशे प्राक्संस्था
नि जुहोति। उदक्संस्था। दिवा। ननु प्राक्संस्थानीत्यस्मिन्नसत्यपि उदक्संस्थानि वेति॥
वाशब्दात्प्राप्तयोः प्राक्संस्थतः सह विकल्पे सति पक्षे प्राक्संस्थत्वमपि सिध्यति॥ कि
मर्थं प्राक्संस्थवचनं। उच्यते। देशद्वयस्य संस्थाद्वयस्य चानंतर्ययोगो मा भूदित्येव
मर्थं। तेन देशद्वयेपि संस्थाद्वयस्य यथासंख्यं नास्तीति सिद्धं। उत्तरे। कृतं। अग्नेरुत्तर
पूर्वदेशे सौविष्टकृतं हविर्जुहोति॥ मध्या। त्तिनां। पंचावत्तिनां तु मध्यात्पूर्वार्द्धात्पश्चा
र्द्धादित्येवमवदानं भवति। पश्चार्द्धाच्चेत्येतावतैव सिद्धे मध्यात्पूर्वार्द्धादिति पुनर्वच
नं प्रत्यक्संस्थता यथा स्यात्। प्राक्संस्थता मा भूदित्येवमर्थं। उत्तरे। कृतं। सर्वेषां ह

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विषांहविषासुत्तरार्द्धेस्विष्टकृदर्थमवदानंप्रधानावदानाद्वयःसक्
स्रुवंखंडयति।पंचावत्तीश्चतुरवत्तांसक्स्रुक्त्रुवहस्तःपुनरपिष्टवेदानदेशस्य
पुरस्तात्सक्स्रुक्स्रुवंधत्तेतथादृष्ट्वात्रनोहिरपरिष्टादभिघारयति।पंचा
वत्तीश्चतुरवत्तांचानाघारयति।स्विष्टकृतिहविःशेषेनप्रत्यभिघारयति।अत्रग्रह
णमत्रैवनाभिघारयति॥नप्रधानहविःशेषेवमर्थे॥हविःशेषवर्त्तेनावचोय ॥२८॥
यवर्त्तेवर्त्तेनाचतुरवत्ताहानिःस्यात्।नचेष्यते।अनेनमंत्रेणस्विष्टकृतंजुहुयात्॥
बर्हिर्येत्रयत्रहवींषिहितंस्रुर्णेपात्रंतद्धुनाबर्हिर्छिन्नंवत्रानिःषिंचेदित्यर्थः॥
एषाश्रुतःयदिदंस्रुर्णेपात्रंनिनयनमेषास्यक्रमेणावश्यंस्रवति।अवश्यंत्व
वचनंसवश्यंधर्मआस्यर्थं।तेनकालेत्यक्तंछलक्षणंचस्रवति॥कालेत्यक्तंसर्वेषा

यश्चित्तस्यतुर्थेपाकुसंस्रवजपान्तेअनेनैवाप्युपायेनसर्वप्रायश्चित्तानिवासंस्रवजपश्च
सर्वकर्त्राकार्यीणीत्युक्तंभवति।निरस्तनजपेचान्यत्रब्रह्मजपःसर्वप्रायश्चित्तानिसंस्रवजप
इतिपंचब्रह्मणास्रवतीत्यक्तंसवृत्तिनत्रेवंक्रमःपूर्वकर्त्तासर्वप्रायश्चित्तानिजुहोति।ततः
स्रुक्स्रुवंपूर्णपात्रंनिनयतितत्कर्त्तासंस्रवजपन्नोपतिष्ठतेततोब्रह्मापतिष्ठतेततःकर्तुः
परिसमूहनपर्युक्षणेइतिआप्युक्षणंवा।आपोअस्मान्मातरःशुन्धयन्तु
इत्येवमेतैः।पाकयज्ञेएतत्रैवसर्वेषांपाकयज्ञानांभवतीत्यर्थः।पाकयज्ञग्रहणंस्रु
ग्भिरेवसहनाशीहुतानामवत्तैर्यथास्यान्।यूयंवब्रह्मणिहुतानांमाक्षदित्यव
मर्थंअंगसंहतिस्तत्रेविध्यनदित्यर्थः।अथापिसर्वेमुच्यन्तेतथापिनप्रधानदेवताय
सज्ञानिदेवतागमेनित्यानांमपायेवाचदनानाहविःशेषणा॥उच्छिष्टेहविर्दानेशेषणा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दानि। ब्रह्मणोयज्ञस्ति। तद्भावे आसणेष्यः कर्मणत्याह। दिणानं॥१०॥अथाकल्पः॥
उक्तोयःअत्रपशोस्तत्रमार्जुच्यते। नपुनःपुश्चर्विधीयते॥ कल्पग्रहणात्एवंतत्रपाऽर
णविधानमनर्थकं। अश्रुकाश्रुळयोःप्रतिनिषधात्। प्रोक्षणोपाकरणवर्ज्यं प्रोक्षणा
दिस्मानापशुनेतिचउच्यते। मधुपर्केअकुरनेतियदाश्रुयात्। तदार्थवत्। तत्रस्म
लिंगाबाहेस्पयःस्नात्स्येऽग्नेरहंदेवयतःआचार्यादीनामन्तेयः। प्रियस्यमंत्रःवरस्य ॥२६॥
प्रजापत्यः। अतिथेरन्नवैश्वानरश्चत्यर्चा स्नातरहस्यतोकाम्यपशुपुरोडाशवत्॥
उत्तरामाहि॥आज्यभागानेष्ट्वाउत्तरतोत्रःमित्रस्यायतनेस्थानेःपशुंपाय
यित्वानःपशुमाछाय्यंपुरस्तात्पर्यग्नुखमवस्थापयतोनिहंतेतिहान्यां
कृत्वासपत्नाद्याःसपत्नेयाआईत्नाखयापशुंकृत्याश्चादिनिहंतेउपस्तृणाति॥

अमुष्मैत्वेतिमंत्रेणअमुष्मैत्राइ सर्वेणतुल्यः। अग्निंहनमित्यस्यप्रतीकस्यबहुग
तत्वेपिहीनपादग्रहणसामान्यात्सक्तादिग्रहणं। नहिदृस्तकेप्राप्तेनात्रसक्त
दृयमिछंतितत्रसक्तादिनिकरोति। यथाउपप्रयंतइतिसक्तेनस्माद्दोजवनइतिमि
हेआहिमीतिग्रीहियवमिश्रासिरिदृपशुपुरस्तात्अयनःप्रोक्षतिअमुष्मै
इतिमंत्रेण। तासां। यत्। तासांग्रहणंप्रोक्षणेप्रतिषेधेपि॥अश्रुकानांपवनंयथास्यात्
इत्यवमर्थं। तासांग्रीहियवमतीनामपामेकदेशंपशुंपाययित्वादक्षिणबाहुम
नुशेषनिषिंचेत्। आदृयंति। कृष्णोपयःकृत्यापशुमुदंचंनयंति। आहृतेवत्छोमिस
र्थः। मंत्रप्रतिषेधोमंत्रवर्जेमन्येयमास्त्रोतायांदृश्यः। केयंस्युरिति। त्रिःपर्यग्निकरणा
दृयः। तस्यारंनि। तस्यपशोःपुरस्तादयनःउलुकमदातकांकुरंति। तस्याग्रकृष्ण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मप्रतो नयनं यथास्यान्नापि पूर्वेणापि प्रथममित्येवमर्थं अन्यथा पुरस्ता
त् शब्दस्यनैकार्थत्वात् ॥ दिक्कालवाचिनोपि ग्रहणं स्यात् ॥ शामिवति ॥ एषो
ग्निः शामित्रो भवति ॥ तस्मात् प्रागुक्ते शामित्रे आयतनेस्य प्रतिष्ठापनं
भवति ॥ वपा ॥ भवते ॥ वपाश्रपण्यौ काष्ठमय्यौ भवतः ॥ तत्र एका
सशाखा ॥ अपरा विशाखा ॥ ताभ्यां योस्य कर्मणः ॥ कर्ता अध्व
३० र्युस्थानीयः ॥ पशुमन्वारभते ॥ कर्ता मानः ॥ अध्वर्युर्यजमानो ३०
न्वारभते पश्चाज्जुहुयात् ॥ शामित्रस्य पश्चिमे देशे बर्हिरुपस्तृ
णाति ॥ कर्ता तं यत्र निहनिष्यंतो भवंति ॥ तदध्वर्युर्बर्हिरवस्ता

दुपास्यतीति श्रुतेः ॥ ततस्तस्मिन्बर्हिषि प्राक्शिरसं त्यक्शिरसं वेति ग्वा उदक्या
दं संज्ञापयति शामिता उदक्यादमित्येवं सिद्धेः प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं वेति व
चनं पूर्वशिरस संज्ञापनमान्नदित्येवमर्थं ततः कर्ता पुरानाभेः अर्वाङ्भू
र्दक्षिणतो नाभीरासीनो वपास्थानं ज्ञात्वा तत्र तृणमंतर्द्धापश्चाद्वपामुखं दे
हुर्द्धरेत् वपास्थानं तु दक्षिणस्य पार्श्वस्य विवृतप्रदेशः ॥ यदि पशुः प्राक्शिराः
संज्ञप्तः तथा सति दक्षिणं पार्श्वं उत्तानं कृत्वा तृणान्तर्ह्यनादि कुर्यात् ॥ ततो वपा
मवदाय अवखंड्य पुनर्वपाग्रहणं कृत्स्नावदानार्थं तेनान्येष्ववदानेष्व
कृत्स्नानि ग्रहणानि भवंति ॥ ततो वपाश्रपणीभ्यां परिगृह्याद्भिरभिषिंच्य प्रक्षा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्यग्नाग्नित्रेऽवतापयत्यवतापनंधर्ममात्रंश्रपणस्यानन्तरत्वविधानात्ततःग्नाग्नि
त्रस्योत्तरतोगत्वाअग्नेत्वेनमौपासनमग्निंवपाहृत्वाअस्यदक्षिणतआसीनःअप
श्रित्यश्रपितावपामभिघार्यबर्हिषिस्रुवस्रावंसुनिधायोउस्रावयुग्रीवयो
गतंपरिव्ययजुहुयात्अमुष्मैस्वाहेतिवपाश्रपणकाळेतुआज्येनाभिघार्यश्रप
यतीतिनामधेयंस्त्रुवेणाभिघारयत्याहेतिश्रुतेःयद्यपिचतुरवत्तीयजमानस्या
दितिश्रुतेर्वपांपंचावत्तास्ववतेआज्यशेषेहिरण्यशकलेवपाहिरण्यशल्कं॥३१॥
आज्यमितिहिरण्यास्रावेतुहिरण्यंततोवपापुनर्हिरण्यमितिएतायतिएत
स्मिन्नेवोपासनएवाग्नोपश्वंगत्वेनपशुदेवत्यत्वेनस्थालीपाकत्रस्थ्वातिश्रप
यतिबहुवचनंकर्तुरनियमार्थंतस्मिन्नितिवचनंग्नाग्नित्रेमात्तद्दिश्येवमर्थं॥

३१

इतरथाग्नाग्नित्रस्यश्रपणार्थत्वात्तस्मिन्नेवस्थात्रएकाजुहुयात्रयोर्यहणंयाग्नि
त्रेतायांएकादशावदानानिपत्नीप्रसिहानिनानियथास्युरित्येवमर्थंहृदयाज्ञि
वच्चइत्येवमादीनिसर्वंगृहणमेकदेशेष्वन्यान्यपियावन्यंगानिदृश्यानि
तेषामपिविकल्पेनग्रहणार्थमेवमादायःगनिग्नाग्नित्रेश्रपयतिहृदयशूले
नछित्वाश्रतापयतियथाश्रुतंश्रपनितन्तःश्रुतान्यभिघार्योद्धास्यतस्तांछी
पाकस्थेकदेशंपर्वजुहोतिनतोवदानानिअवद्यतिअवदानेयोसह
स्थालीपाकंजुहोतिनेत्थंकुर्यादाहुत्थंकुर्जुहोतितदाखिष्टकृदिडंथंकुर्का
येःएकैकस्यानिद्रियहणंदेवानांनियमार्थंएकैकस्यावदानस्यचस्मिन्कस्मिंश्चिद्ध
वोद्धिरवद्यतिपंचावत्तीस्त्रिरवद्यतिउपस्तरणवत्यभिघारणेसत्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नुहोति। आहरंति। विष्टकृत्सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा हृदयशूलेनहरंति। आ
हृहरणमंत्रवर्ज्यमन्येधर्माश्चेतायदिष्टाःकुर्युरितितेनशुक्राद्ययोःसंधिदेशे
शूलेस्योदवसर्नतस्योपरिष्टात्पशुपस्यरक्षंसमिद्धरणंउपस्थानंसमिद्दानमित्ये
तेकार्याःततःस्रुर्णपात्रेनिनयनादिसमापयेत्॥१५॥चैत्यारेत्वाचैत्येभवश्चेत्यः॥
यदिकश्चिद्विद्वानयेप्रतिःशृणोतिनाकरःपशुपतिआयोज्यशुद्ध्येवमादिः॥१३॥
॥३२॥ यद्यात्मनोसिद्धेनवस्तुभ्रंतवस्त्वांमहाज्येनस्रुत्तापाकेनवापशुनावायज्या
मीतिनतोऽध्वेवस्तुनेतस्यास्तेनयागंकुर्यात्सचैत्ययज्ञःततःस्विष्टकृताद्यु
चैत्यायबलिंहरेत्॥नमस्कारैतेनानामचैत्यंचपुनश्चैत्यग्रहणंप्रत्यक्षाहरणा
र्थंतेनचैत्ययज्ञएवोपलेपनादिकुर्यात्॥यद्युतायायदिविद्वांसंचैत्यंय

जेत्॥तदापत्नीसहितेनबलिंहरेत्॥पत्नीनेतृनेनवीवधंकुर्यात्॥यत्रैकस्मादे
पिंडौकृत्वावीवधेस्यात्॥यत्रयजेत्॥तयोरेकपिंडंनिदिश्यहृतेवदति॥इ
मंतस्मैबलिंहरेति॥अपरहृतायप्रयच्छति॥अर्यंतुभ्यमिति॥एतयैतिवचन
मन्यत्रपादग्रहणेपिकश्चित्स्रुक्केनवनीयेवमर्थीतेनाल्पाहार्षमंनरेधेत्रुषस्तेमा
समानामितिस्रुक्कंसिंहंअन्येपुनरस्यासाधुमन्यंतेपिंडकरणेवीवधा
स्याधानेहृतायत्रहानहृतिप्रतिचेद्वाकःकर्तुश्चैत्यस्यचमध्येशयमाहि
चेत्रास्त्रमपिदद्यात्किंचिन्नहृतायानाथाभितिउभयोर्मध्येयदिना
वागायनःस्यान्नानेदाहुवनद्रूपमपिकिंचिद्दद्यात्॥अनेनेतिमंत्रेण॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धन्वंतरेरायदिधन्वंतरिश्चैयास्तवंतिताद्ब्राह्मणमग्निवातरा।पुरोहितायाग्नेर्वृद्धिहरेत्रापुरोहितायनमहंतिततोधन्वंतरयेनमहंतिधन्वंतरये।विदु
षास्तुधन्वंतरोमनयंनिशेषः।धन्वंतरोश्चपुरोहितस्यैकःपिंडोद्वितीयो
रुदत्तायाएशाजपानंवाआमान्नमितिशेषःगतोर्ल्लस्यनेयेनकर्मणात
त्रगर्भालंभनंपुमान्यनलङ्गोजायतेतत्पुंसवनंपुमांश्चसन्येनावलुप्यतेतद्व
वनोष्टनीवर्णविकारादृश्यःएतानिकर्म्माण्युदुपनिषद्यामातानिनकेकंठेछ
मंतानिकिंतर्हिगर्भोपघातायआतंतापनार्थंतेआमाताःअसंछायांसा
नविद्यतेअतस्तत्कर्तव्यमित्युपदिश्यते।तस्याउत्सर्गस्याद्यदिनाधीया

ननएवंकुर्यादित्याहायदियेयागर्भोपघानमाचार्येणानुक्तमितिकृत्यानकार्य
मित्येके॥अन्येपुनःसौनकाद्युक्तमार्गेणकार्यमित्याहुःरुदंपुंसवनंगर्भ
सहितोमासोगर्भमासःतिथ्येनतिकर्मणासंबध्यतेतस्यप्रधानत्वान्नोप
वासेनागुणत्वान्नेनपुनर्वसुनोपोषितायाःपत्न्याःतिथ्येनैकर्मकरोति
तत्रआज्यस्यस्थालीपाकस्यकृत्वाआज्यभागौनेष्ट्वावक्ष्यमाणंकर्मकुर्यी
वासमानंरूपयस्यसमरूपःसरूपावत्सायस्याःसातथोक्ता।गोयद्गंसरू
पवत्सासावैसरूपवत्सागोग्रोष्यानामरूपवत्सीयज्ञेदिवमथी
वाप्सावत्सनकथंत्रतिप्रस्तेदोभाष्यौस्यातांमितियदिवाप्सा
नक्रियतास्थालीस्थदधन्येवमाज्यंयोर्यवस्यवप्रक्षेपःस्याद्वातस्यस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्थंउ
उ

यत्रवीप्सावचनं तेनाभ्रेभिन्निर्वोप्यइतिसिद्धंएवंजातावनेनविधिनाजानन्उ
प्रमीनिर्दिष्टात्तस्मादाहसर्थंसाववनंपुनर्दधिग्रहणंदध्
प्राशनार्थंअन्यथापूर्वसूत्रप्रमीनिर्दिष्टत्वाद्दध्नःप्राशनंसूत्रा
त्प्रस्तेदधिप्रक्षिप्यतस्मिंदधिनिमाषयवानपेक्षेपार्थंपूर्व
दधिग्रहणं।अंडरूपेणमाषोदद्याद्वाशिश्नरूपेणयवतथाव
१३४। इत्यादावपिंपियाद्वापिंपिबसीतिपृश्नितत्रप्रतिमन्त्रेदधिग्रहणं
माचार्येणदत्तमतस्यैवत्रित्वेप्रारम्भोऽनयास्कल्प्यत्वादेशापना
प्रस्तान्प्रायुंक्तएकस्मिन्प्रस्तेप्राशित्रयंप्रस्तास्कल्प्यधर्मि
~~प्रस्ता प्राशित्रमेकस्मिन्प्रस्तेप्राशित्रयं प्रस्तास्कल्प्य धर्मि माचार्येणदत्त~~

णाविधीयंतेअथारातिःकर्मोत्तरत्वात्कर्मांतरस्यासौजानंतर्यार्थंय
ज्ञेःरहसनवत्रोभनंकुतःमाहपौत्रमघंनियाद्रातेमंत्रलिंगात्पुत्र
संबंधिअशोभनमानियामित्यर्थः।अस्थेअस्यामडुक्षागारंगृहंप्र
वातस्यहायासानुपवेशना।अस्याद्दक्षिणस्यानासिकायाद्वौमे
स्तःकरोतिदक्षिणग्रहणमिदियायामनंगत्वाजापनार्थं।अजिति
तामुपनामः।अजार्णेत्यर्थासावोषधीर्वसुपविशतिनस्तःक
णनासिक्यांरसेसचते।प्रजाहैवप्रजावतावेहोमंत्रःप्रजावान्
जीवपुत्रोपाहोजीवपुत्रःयथासूर्यंतिआतेगर्भंतिसूक्तेप्रजावान्
अग्निरेनुपथमेतिसूक्तेजीवपुत्रेआभ्यांसूक्ताभ्यामेवनस्तःकरणा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मिछति। अन्यद्वृद्धौहत्याद्योक्तिमत्त्वज्ञापनार्थं॥ यजामिति॥ प्रजापत्य
स्यालीपाकस्थैकदेशंगृहीत्वाहृदयदेशाद्धृदयसमीपमस्याआळभेत॥
स्रष्टरोत्यन्तइर्मंत्रेण॥ ततःस्विष्टकृदादिसमाप्येतदृदकर्मयतिगर्भो
मावर्तते॥ आर्षसंस्कारकत्वात्प्रथमगर्भेऽनीयेमासिवेयदिसगवि
शानात्॥ यावदुथलूर्यात्॥ विज्ञायतेऽतिष्ठेत्पुंसवनंतृतीयमास्य ३५
न्यत्रगृह्यैरिति॥ वसरणाद्देशाद्गृह्यैः॥ पंचममासंगनिष्क्रा
मेदिति॥ स्वयमेवाचार्यकर्तृकोमाहंपौत्रमितिकिंगात्वातदाचक्षीत॥
चतुर्थेनंसीमंतोन्नयनंतृतीयेतत्संस्कारोभवतीत्यर्थः॥ चतुर्थमा
सिन्नाधीदृदकर्मयतिगर्भमावर्तते॥ स्त्रीसंस्कारत्वान्नन्यूनगर्भ

संस्कारएवात्रगर्भेमाधेहितिलिंगात्॥ सत्यं॥ तथापिनावर्तते॥ आधानसंस्का
रस्यप्रधानत्वान्नऊनःप्राधान्यंतिचेत्॥ समाख्याबलात्॥ सीमंतोन्नयनंमि
तिआधारस्यसंस्कृतत्वात्॥ यंसंस्कृतायंयंगर्भंप्रसूयतेतंसर्वैःसंस्कृतोभव
तिनतोदृचिर्नास्तीतिसिद्धं॥ आह॥ स्यान्मुक्तंपदंयद्यपुंसानसत्रेणचंद्रमा
युक्तस्यात्तदाहृदंकर्मकार्यं॥ पुंसानेत्रेणेति॥ पुन्नामधेयंनक्षत्रेणतिष्या
दिनाचंद्रमायुक्तस्यादितिबुद्धवचनंप्रकर्षणायुक्तेचंद्रमसि
हस्तःश्रवणइत्यादिनाचंद्रमायुक्तस्यादिति॥ घटिकासुमध्येमध्यमाभिरात्रेर्घटिकासु
यथास्यात्॥ एतदुक्तंभवति॥ षड्घटिकासुमध्येमध्यमाभिरात्रेर्घटिकासु
कुर्यात्॥ इतिशेषः॥ अथशब्दोन्यस्मिन्काळेतत्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नादंकमैनिद्रापनार्थं।कस्मिन्चषाष्टमयोर्मासयोःशास्त्रांतरेवायं
काळोविहितः।अग्निमुद्बाधायेत्यादिगृह्यवेदानीयेव्याख्यातं।आ
ज्यभागांतंकृत्वाधातादक्षिणेदक्षिणेशिरष्टोवाज्याहुतीर्हुत्वात्।
अथाग्निः।अस्येअस्याःयुग्मेनसमेनशाल्वलफलेनातरुणफलेन ३६
घातेनशाल्वलिरितिअपधानांफलानामाख्याफलेइतिस्तबकमु
यतेऔडुंबरस्तबकेनशाखारतरेदक्षकात्रातृदग्धेनत्रीणि
तानिचस्याःसाग्नेणिशाल्लली।एतेःऋक्षरसथैःवर्णादनेदानां
पदघातोनइतिडानांतकारस्यनत्वंघातोरषाभिनिर्णयः।ऊरु

पिंडलेःऊरुजानुरूपोःएतेरकैकस्यैलाटकेशोःसंधिमारभ्योर्ध्वंसीमंतंव्य
हनिमंत्रेणआमर्शंपरेशात्रेशात्रवंधूरोनाशयंतिःएवंविऊर्हतिर्म
ग्रीष्मेकृष्णाःवरुर्वारुहेतिवीणागिनिःवीणागाथावीणागाथेत
यास्तोयथोक्तोनोसंज्ञास्तिसंप्रेष्यतिःसोमंराजानंसंगायतामितिःतौचैतौ
गाथांगायतइत्याहासोमोवितिःअसावित्यस्यस्थानेयस्याःनद्याःसमीपेवसति
तस्यानामआमंत्रणविभक्त्यांश्रयंतीःनिविष्टचक्रागोदितिःब्रह्मात्रयुःएवंगुण
युक्तोब्राह्मणोयद्यहयुःतत्तत्कार्यंप्रेषंदत्वास्विष्टकृदादिसमाप्यदक्षिणा
णाःइष्टस्तोगोरासेनसमर्थस्तदक्षिणादद्यातिःअत्रनुस्यमेवकुर्त्तीःकुतःअस्ये
मिपुत्रकामायाइतिःछिंगात्रकस्येतिहदक्षिणाःब्रह्मणेःयद्यस्तिःतद्भावेसन्नि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हितेभ्योब्राह्मणेभ्यःकर्मोक्त्वाहृत्विणांकुमा।।निति।।इदंजातकर्मकुमा
रयहणंकुमारीनिवृत्त्यर्थं।नकुमार्योऽपिप्लवत्येवजातकर्मावक्ष्यतेवकु
मार्यइतिउच्यतेऽथवासादागतस्यविहितत्वाद्दोषवतिनाजातकर्मअनंतर
स्यात्।एवमेके।अन्येपुनराहुतेवकुमार्यइत्येतदृषयार्षमितिवदंतितेनकुमार्यो
अपिजातकर्मप्लवतिअमंत्रिकानुकार्यंस्त्रीणामाद्यंस्नेषतःइतितेहिकु ३७
मारग्रहणंकिमर्थं।अधिकारार्थं।अष्टमेवर्षेब्राह्मणमुपनयेदितिउपनयने
कुमारस्येवयथास्यात्।ननुकुमार्यइति।ननुब्राह्मणइतिपुंल्लिंगोपदेशोवंन
प्लविष्यति।नजातिर्निर्देशोलिंगमविवक्षितोयथाब्राह्मणोनहंतव्यइतिब्राह्म
ण्यपिनहन्यतेएवंमंत्रोपिस्त्रियाःप्रसज्यतेतन्निवृत्त्यर्थंकुमारग्रहणमिति।

जातग्रहणंअधिकारार्थं।गोदानंषोडशेवर्षेइतिजन्मनःप्रभृतिषोडशेयथास्या
दुपनयनंप्रभृतिमाभूदितिपुराणार्थमित्यर्थं।अन्यग्रहणमनधिकृतानुष्ठानार्था
कर्त्तव्यमित्येवमर्थं।सर्पिर्मधुनाहिरण्येनहिरण्येनावघ्रापयतितेहिरण्यसंयु
क्तंहिरण्येनज्ञानायेत्यामातुरुपस्थआसीनंमंत्रेणकर्णौवितिअस्यकर्णेयोहिर
ण्यंनिधायमेधाजननंजपतिमेधांतइतिउपयहणंतस्यमुखसमीपेआत्म
नोमुखंनिधायजपार्थंमेधाजननमितिमंत्रस्याख्यासकृन्मंत्रःपर्यायेणो
पनिधानमित्येकेअन्येमंत्रावृत्तिमिच्छंतिअंसावितिवास्तनेबाहूकर्मण्यध
रोंसःअत्रबहुधावैप्रतिपन्नास्तत्रैकेसकृन्मंत्रःपर्यायेणास्मिन्नोनिमि
छंतिभार्योमिमंत्रोनवत्वानुयुक्तस्तत्रसकृन्मंत्रःद्विर्वचनयुक्त्वामंत्रस्यइक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्येकवचनयुक्तः अतआह स्याशार्ङ्गेनदेवनाम्नां सावुच्येते। किंतर्हि कुमारः स
चक्रः तस्मान्नाद्यन्तिरितिअन्यमंत्रविष्वागमिच्छंतिअन्यमाश्वत्थ्यनेनट्टिणमं
समासिमन्नोद्दिश्यान्यस्मिन्प्रयोक्ष्यमाणेस्यांसयमितिकथंपुनर्मंत्रविसा
गोज्ञातःमध्येइतिकारात्। नहिक्वचिन्मंत्रमध्येइतिकारंपठंतिअपरेत्वाहुःस
कृदेवत्रयोमंत्रावक्तव्याःन्यूमंत्रविसर्गःनचैथगसिमर्थाःस्याश्चेमंत्रौ ३८
तुभयाक्यत्वाद्यथगसिमर्थाःइहतुनाक्यैकयुगपदंसौस्यइतिन्यूनस्यकृमि
निकरणाद्दिनत्वङ्गमः। अन्यत्रापिमंत्रमध्येइतिकारःपठ्यतेयथाआसीद
सदनंस्यमितिमाहिंसीदेवअरिष्टइतिअयमेवयःपक्षोसिद्धतःयस्यत्रया
णांहिअन्यतमःपक्षोसिद्धतःनस्यापिदुर्वचोनदोषः। सर्वेषागमकत्वात्इति

(39)

भाष्यकारः तत्रैकेमंत्रविसर्गःश्रेयानित्याहुःमध्येइतिकारात्। नचान्यत्रापि
विद्यतइतिउक्तं। नचयुक्तं। तत्रापिविसर्गएवकिमुत्पन्नसीतिबर्हिषिनिधायमा
हिंसीरित्यत्रमंत्रयेइतिकारात्। नहिक्वचिन्मंत्रमध्येअतएवतत्रआनंतर्य
योगात्। नचिळायांहन्यतेहविर्जुषंतामितितस्मिन्प्रयुक्तइतिअनर्थज्ञोस्व
रान्नइतिकारोमंत्रमध्येश्रूयतइतिवर्यङ्मः। कथंतुमंत्रेकृदन्नइतिकारः।
युष्मत्यस्मिन्मंत्रणेइतिकारोश्रूयतेवेति। तदसत्। भाष्यकारेणायंपक्षः
परिगृहीतः सएवसम्यक्। अन्यत्रापिमंत्रमध्येइतिकारदर्शनान्नानर्थकोय
त्रनिर्बीजत्वंयुंमाहिंसीरयुंमाहिंसीरितिचेतिते नत्रीन्मंत्रान्नसङ्कुल्का
युगपदेवाभावेसौस्थ्यान्नादिति। सिद्धं। नामाद्यर्थुःकुर्युरित्यर्थः। नामकरणस्यावा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्यणकाळींतरानुक्तेर्जातकर्मानंतरंकार्यमित्येके।अन्येत्वास्त्रांतरोक्तःकाळो
याह्यइत्यन्ये।उक्तंचमनुना।नामधेयंदशम्यांतुद्वादश्यांवापिकारयेत्पुण्ये
तिथौमुहूर्तेवानक्षत्रेवानुगुणान्वितइति।कीदृग्लक्षणंनामेत्याह।घोष
वदाद्यंतस्थमद्वितीयावर्गेणाऊष्माणश्चहकारवर्ज्यमित्यघोषवंतः।निर्घो
षवदादौयस्यतन्नथोक्तं।अंतर्मध्यंतस्थायस्यतत्तथोक्तं।यकारादयश्चत्वा
रस्ताः।अस्तिनिष्ठानादिर्जेनीयस्यसांतेयस्यतत्तथोक्तं।अक्षरंस्वरः।अकारा
दयोह्रस्वाःस्वराः।निष्क्रांतंव्यंजनंनाहेअक्षरंयस्यतद्व्यक्षरं।व्यंजनमपरिमितं।
चतुरंवाचतुरस्रंवोक्तलक्षणं।नामकुर्युःसूदःदेवःसवनागःनागदत्तः
स्वातिदत्तःदेवदत्तइत्येवंलक्षणानिनामानिस्त्रवंति।अथवायुग्मापुत्रा।।

एवकारोवधारणार्थःकथंयुग्मत्वमवाप्तियेतो।नदशमीलक्षणानी[illegible]
युग्मानियुग्मासराणिपुंसांनामानिस्त्रवंतिनिरावदत्तःभीमदत्तभट्ट
वस्वामीनामसरूःजनार्दनःदेवघोषःपुरंदरःविष्णुमाहेंद्रादिसिद्ध
अयुस्त्रीणांअयुजान्यायुग्मासराणिस्त्रीणांनामानिस्त्रवंतिसुक्षत्रासा वि
त्रीसत्यदाचसुदत्तादत्ताहिसाध्यवहारिकंनामकृत्वाभिवादनीयंचकुर्यादित्या
हाअस्तिमात्रंयेननाम्नाअस्तिवादयतिततस्यसमीपतांकुर्यादित्यर्थःत
त्रमातापितरावेवविधानामोपनयानंरूपनीतस्यत्वाचरतोअनेननाम्ना
अभिवादयस्वेतिपवाद्यायवासादागत्यगृहानीतायनाहितग्नेरि
त्यादिस्तुत्वाझोकेमार्गेणगत्वापुत्रस्यशिरःपरिघ्रत्यसर्वतोगृहीत्वामूर्द्धनि
शिरवघ्रायतनोजपतिअंगादंगादितिआद्यामायेंकुमार्योस्तुअमंत्रक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

करोति॥अनंतरस्यार्थेविनियोक्तव्यकेअनंतरस्यचजातकर्मणश्चेत्यपरेषां॥
षष्ठेरात्रौजननंश्रेष्ठंतिषष्ठमासेनगर्भंप्रश्नंतिज्ञाताधिकारात्तत्रा
न्नप्राशनंनामकर्मकार्यंआजाकामःअजस्येदमाज्यं॥तैचिरसाहव्ययोग्य
स्यात्रयहणं॥नस्तीरदधिघृतानांतैलंकामःतिलैरिदंतैचिरंआ
ज्यंतैलंचयोर्व्यंजनत्वेनोपदेशोनान्नत्वेनातथाचोक्तंकेशवेसिहुत्वातंतेनान्न
मपिसिहुघृतोस्कामःघृतसंस्कृतंओदनंघृतौदनंकुतःओदनग्रहणात्॥
यदिहिघृतमिश्रंओदनोभिक्षेतनःस्यात्॥घृतंतेजस्कामइतिश्रवणात्॥
तत्रचसर्ववव्यंजनत्वेअन्नमपिसिध्यत्येवाघृतौदनंयत्रेक्षातेघृतसंयु
क्तंसंस्कृतोस्वतिनचुघृतेश्रपणं॥विकुरानुत्पत्तेःदध्यिदृष्टं॥

अकामसंयोगेनदध्यादिमिश्रमन्नंप्राशयेत्॥मंत्रेण॥अयंमंत्रःपूर्वप्राशने
पुत्रभवतिकुतःप्राशनसहितस्यमंत्रस्य॥प्राशयेदित्यस्यचसर्वत्रौषत्वात्॥
आज्यंचाशयेदितिआट्टामार्थं॥कुमार्यास्यमंत्रकमन्नप्राशनंकार्यमित्यर्थः॥
॥१॥इतीचौळंयथामैवाकुलधर्मंवापरिष्कारेचौळंकार्यं॥जन्मभरतिन्नती
यवर्षेकार्यमितिव्यवस्थितविकल्पः॥केषांचिदुपनयनेनसहस्मर्यतेऽयादि॥
उत्तानपाणीनाजणयनोत्तरकालंउत्तरतोनेवीहियवमाषनिष्पावनीवा
राहवाणिनिदधातिस्थापयतिइथकुग्रहणंऽयभेदार्थं॥इथकुइथकुरु
यित्वानिदधातिअन्यथासमासापदेनान्तरामिश्रितानांस्मरणंस्योरथोस
र्पिर्मधुनीहिरण्यंनिकाषमितिअत्रमिश्रितानांप्राशनंअथवासंसर्पिस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मासापदेशयथाकर्मतुद्याद्धियवतिलैस्त्रयएकंदध्यंप्रस्रवतीत्येकेनकृतार्थ
त्वादेवमहापिएकंद्रव्यंप्रसज्येतानानिवृत्त्यर्थंपृथग्ग्रहणंकर्थंपृथक्कुर्वन्तीति
सर्वेषांडयाणांहर्णसरावमिनिधायेरन्निति।पश्चावतिाअन्तःपश्चात्कार
यिष्यमाणस्तन्त्रयुक्तंहिचौळंएवंकृत्वासंस्कारकर्मसुच्यायपरिहारेषुकुमारी ४१
तरुणमदितिरग्निंतंस्त्रवतिमातुपस्थेउत्संगेआस्तेआनडुहंगोमर्यंनवेत्रा
सवेऽपिनिहितंसर्वतिन्त्रामीपर्णानिवान्यस्मिन्नवेत्रासवेऽपिविहितानिसर्वाणि
मातुःदायामातुर्दक्षिणतःपितारुक्मिंकुर्याद्विंशूलान्यादायास्तामातुर्ह
र्णमातुर्दक्षिणतोयथास्यादग्नेर्दक्षिणतोमाध्यदिनिबह्मायेत्याएतानि
रुरापिंजूलानिब्रह्मावाचयेद्यद्यस्तिपश्चाहीतिाआधायतंसंस्थाप्यवो

कआडुतीर्दुत्यानुमारस्यपश्चिमदेशेस्थित्वासीतमुदकमुष्णंचाभाष्यं
पाणिभ्यांगृहीत्वान्यस्मिन्पात्रयुगपन्निनयमंत्रेणसमीसमीत्येकीभावे
ननुदक्षिणांगकार्यतयाभाव्यंकथमुभाभ्यांपाणिभ्यामितिाउच्यतेआसि
यमअनियमप्राप्तनियमार्थसापरिभाषाननुदक्षिणांगविधायिका
तासाासद्रतिातासामपामेकदेशंगृहीत्वानदस्यावेदधिक्रासान्यागृही
त्वाउदक्षिणंशिरासंदिग्धेदयतिामंत्रेणामंत्राश्चिसूक्ताातासां
ग्रहणंतासांग्रहणार्थंदृतरथासमानयनस्यशीतोष्णाभिरद्भिःअवर्थ
मित्यत्रऊनार्थत्वातासांग्रहणमेवनस्याद्गृहीत्येत्यस्यचनवनीतेन
संबंधस्याद्।आस्मिंस्तुसतिआपोनित्याःनवनीतदधिक्षसयोर्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिविकल्पः सिध्यति दक्षिमिति दक्षिणग्रहणं विस्पष्टार्थं तस्मि
न्केशपक्षे चाणिक्यमारस्याज्ञामाज्ञापयति मंत्रेण वापा
बद्ध्वा स्वधिरेणानेन मंत्रेण लोहेन क्षुरेणतानिक्षुरा
पिंछलानिमीडयतिति क्षुरं स्थापयतीत्यर्थः लोकेक्षुरा लो
हस्यैव सिद्धः अतस्तस्यावाच्यत्वाल्लोहस्यैवर्तेतिशास्त्रां ४२
तरे विहितत्वाच्चलोकेलोहस्यैवायंरूढतादिषपिवर्तते अत्र
लक्षणेनतूयादृष्ट्वास्यधिदितिलोनेनमंत्रेणतेनैवक्षुरेण
यत्किंनिमित्तंज्ञानार्थंकोनिसंघायइत्यर्थः अन्येक्षिप्तार्थइत्याहुः
यद्वाचणिवापावर्तमंयोयंचमंत्रोदिश्यतासर्वेभ्यर्थेनभ्यथो

स्यादितिघागम्यादृत्यात्रामापर्णैःसहएकीयमायेत्रयक्षतिदातिनानुसो ज्ञा
नउहेगोमयेस्थापयतिनाचघागुप्तोनियमःयेनातीयासंख्यावचनंमंत्रा
न्यदेशनार्थंमंत्रमध्येपानिकारोविधेतदयंकुशापिंछलानिनिधानस्याभ्या
सविधानार्थंस्नातुंनाहेतिअभ्यासस्यत्रीणित्रीणीवीप्सयैवसिद्धत्वात्सर्वेतुर्थी
सर्वैस्त्रिभिर्मंत्रैश्चतुर्थंवारंछिनत्तिएवंरतःयथादक्षिणेकेशपक्षेएवमुत्तरेक
शपक्षेपिकुर्यात्रिःपरिसंख्यायउत्तरेकेशपक्षेत्रिरेवानचतुर्थीक्षुरविनिवर्तनः
क्षुरधारांशोधयेन्मंत्रेणनिमार्जनमवामार्ष्टिनन्यवेतिनियमहाथीयाविधिवचना
त्तानापिविधिनापितःस्त्रीत्यातेनिश्चायंषेणत्रयेत्रयथायेनाएकात्रिरवःत्रिरावः
पंचात्रीरवावेतिबोधायनःतनःस्विष्टकृदादिसमापयेत्राआहमार्यैआहुतामं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रकमित्यर्थः। कुतः। येनान्यत्रावृतेत्युक्त्वा तूष्णीमित्याह। अपरयाद्वारा॥ नैत्यथावृ
तो तूष्णीं प्रति संसर्पतीति। नैतदेवं। एवकारोत्रावधारणार्थः। आवृन्मात्रयेव भ
वति। न मंत्र इति। तेनावृतेवेत्यस्य तूष्णीमित्ययमर्थ इति सिद्धं। एवं ते दोषः। अमं
त्रकं होमः प्राप्नोति। इष्टमेव न एतदिति केचिदाहुः। अन्ये होमो न भवतीत्याहुः॥
॥४३॥ अमंत्रकस्य होमस्य क्वचिदप्यदृष्टत्वात्। ननु तूष्णीं द्वितीये। उभयत्रेत्यत्र दृ ॥४३॥
ष्ट इति शंकानकार्या॥ तत्रापि हि प्रजापतये स्वाहेति मंत्रोस्त्येव॥ ७॥ एते। दानं॥
व्याख्यातमिति शेषः। एतेनेति। कृत्स्नोपदेशः। तत्र विशेषमाह। षोड। वर्षे। तृ
तीयस्यापवादः। अत्र मातुरुपस्थ उपवेशनं न भवत्यबालत्वात्। केश। येन
केशशब्दे त्विति जातावेकवचनं। श्मश्रुशब्दानिति व्यक्तिपरो निर्देशः। तेन

यः श्मश्रुशब्दस्तत्रादिति केशान्वपतु वप्तावपसि केशान्। दक्षिणे केशपक्ष इति
त्रिषु ते कार्याः। मंत्रगतस्य तृतीयस्य केशशब्दस्याभावाद्विधिगतस्य ग्रहणं। ते
न दक्षिणे श्मश्रुपक्षे इति साधितं। भवति। श्मश्रुदति। शिर उंदनस्यापवादः॥
शुंधिरिति। क्षुरमार्जनेयं विशेषः। केशाष्यति। शीतोष्णाभिरद्भिरवर्थं कुर्वाणो
क्षुण्वन्कुशलीकुर्विति। केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि कुर्विति शासनं॥
आप्नुमिति। तत आप्लुत्य स्नात्वेत्यर्थः। वाग्यत इत्यमंत्रयमाणः स्थित्वेत्युपवेश
नप्रतिषेधः। एवमहः शेषं स्थित्वा अस्तमिते आचार्यसमीपे वरं ददामीति वा
चं विसृजेत। संवरं द्रव्यमाह॥ गोमि॥ क्षिणा। ननु भिक्षुरयं कथमस्य गोमि
थुनसंभवः। उच्यते। यथास्य प्रावरणादिसंभवस्तथैतस्यापि। संवा। शेन। एवं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गोदानंसख्यासंवत्सरंब्रतमादिशति।वक्ष्यमाणेनविधिनाचरतोराजब्र
तादेशानानुपपत्तेरपतेयुःकार्यं॥१८॥अष्टमे।यदाजन्मप्रभृत्यष्टमेवर्षेब्रा
ह्मणमुपनयेत्कुमारमितिवचनात्।कुमारानिष्क्रयार्थमिन्युक्तंवागर्भोमेवा॥
गर्भप्रभृत्यष्टमेवोपनयेत्एकादशेक्षत्रियंजन्मप्रभृतिएकादशेवैश्यमुपन
यत्रादशवैश्यंजन्मप्रभृतिगर्भप्रभृतिवाद्वादशवैश्यमुपनयेत्।आषो॥ ४४
काठःषोडशवर्षपर्यंतेब्राह्मणस्योपनयनकालोनातीतोभवति।ओदायस्य
आचारस्यातीतवांस्तिष्ठतीषोडशाद्वाविंशाच्चतुर्विंशपर्यंतेषुवर्षेषुअनुपनीताश्चेत्रा
पतितसावित्रीकस्तत्रोभवति।संख्यायाःप्रयोजनंपतितसावित्रीकउदाहृ
तवचनेचरेदिति।अतऊर्ध्वमितिवचनात्।सर्वसूत्रेघाकारोऽसिविधावितिं

ज्ञापनार्थंनैत्राहेयुःआचीर्णप्रायश्चित्तानितिनदोषःउपनयनप्रतिषेधादेव
सर्वप्रतिषेधेसिद्धेदिकेनचिल्लोभाद्ब्राह्मणाद्ब्रह्मोपनीतास्युस्तथापिनैवोत्तरा
णिकर्माणिपतितसावित्रिकाणांकुर्यादितिसर्वेषांपाठःक्रियतेऽर्थावबोधाय॥
कुरान्लूनाशिरसंवापितान्शिरसिमित्यर्थःअहतंधनवपुराणमनुपभुक्त
मित्यर्थःतेनवाससाससीनेनाहतमित्यर्थःएणेयेनवाअजिनेनचर्मणाआ
हृतंब्राह्मणमानीयहोमंकुर्यान्नाएवमुत्तरत्रापिनेयंएतानिचर्मणिवाससा
सहविकल्प्येते॥उभयेषांप्रावरणार्थत्वाद्वाराद्भृञ्यदिवेत्रयःवासांसिव
सीरन्नित्येवंस्तत्रच्छेदइष्टःवसीरन्परिदध्युरित्यर्थेःयदत्युत्तरेणसंबध्य
तेतेनत्रियुग्मनपरिधानंसिद्धंपत्नेयुक्तंत्रयंपिसिध्यतियदिरक्तानिवसी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रक्तकाषायं ब्राह्मणो मौञ्जिबंल्वाजिनौ क्षत्रियो ह्यारिष्टंवैश्यः एवंरक्तानीवसनमानित्यं॥
तथाचगौतमः वासांसिरागणद्रौमाजीरकुचपाः सर्वेषांकार्पासंकाविकंतैक
षायमन्येके। ब्राह्मणस्यमौञ्जिबल्वाजिनंदण्डतरतरयोरिति। तेषां। खलाःअर्थं
तइतिशेषः मौञ्जीन्यस्याब्राह्मणेतुमौञ्जीचान्यद्वानियमः एवमुत्तरयोर्द्वयो॥
धनुःयस्याआवीतस्यतेषांस्याद्दंडनियमोमेखलाजिनस्त्र्यः॥१६॥
सर्वेसर्वेषांसर्वेदंडाःसर्वेषांत्ववितिपाठात्रयः सप्तमाष्टमौ। आत्मस्य
बहिर्विसर्जनंतेऽस्यासुमन्यारभेब्रह्मचारिणइमाधानाघाघारौतंक्र
त्वाइर्वाक्कृआज्याहुतीर्हुत्वाउत्तरतोयैरेःप्राञ्मुखआचार्योवतिष्ठतेब्रह्म
चारीतीर्थेनप्रविश्यआचार्यस्पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखोब्रह्मचार्यवतिष्ठते।

तीर्थनामग्रणीतानांपश्चिमोदेशः सर्वत्रतीर्थेनैवप्रविश्यकर्मकुर्यात्पुरस्तः अ
पांयात्राअपांउत्पत्तयोरजलीकृत्वास्यस्यहृणेनाञ्जलिनाअस्यहृणेमंत्र
लिमवद्वारयतिवत्सविदुरितिमंत्रेणब्रह्मचारिणाञ्जलौआसन्नाञ्जलिम
वसिंचतीत्यर्थः ततोदेवस्यत्वेतिमंत्रेणतस्यपाणिंसाङ्गुष्ठंगृह्णातिआचा
र्यस्याञ्जलिमर्थादन्यःकरयतिआसिच्यतिवचनंकथमाचार्योवद्वारणंकुर्या
त्रानकुमारइत्येवमर्थंइतरथाहृणेनास्यहृणेमवद्वारयतीत्यत्रकस्यां
ञ्जलौवद्वारयतीतिसंदेहःस्यात्राआसिच्यतिवोच्यमानेसमानकर्तृक
त्वनिर्देशाद्यःपाणिंगृह्णातिसोवसिंचतीतिलभ्यते।नेनाचार्योवद्वारय
तीतिसिद्धेअसावित्यस्यस्थानेसंबुध्याब्रह्मचारिन्नामग्रहणात्रासावितीयं।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अग्नि। तीर्थं॥ संख्यावचनं प्रथमहस्तग्रहणांजलिपूरणादिधर्मप्राप्त्यर्थं॥
आदि॥ चर्यः। ततो ब्रह्मचारिणमादित्यमीक्षयेन्मंत्रेणाचार्यः। आचार्यग्र
हणं ज्ञापनार्थं॥ अन्यत्रेक्षणे ब्रह्मचारिणो मंत्रः नाचार्यस्येति॥ तेनादि
त्यमीक्षयेत्। मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इत्यत्र ब्रह्मचारिणो मंत्रः सिद्धः॥
कस्य। मीति। जपेदिति शेषः। मंत्रलिंगात् प्रजापतये ब्रह्मचारी प्रदीयते। ते
नाचार्यस्यायं मंत्रः। युवा। येत्। अनेनार्द्धर्चेन एनं ब्रह्मचारिणं प्रदक्षिणमावर्त्त
येत्। एनमिति वचनं कथमावर्त्तयितुर्मंत्रस्यान्नावर्त्त्यमानो ब्रूयात्। कुमार इ
त्येवमर्थं॥ अर्द्धर्चग्रहणमृङ्निवृत्त्यर्थं॥ अपरथा ऋचं पादग्रहण इति॥ ऋ

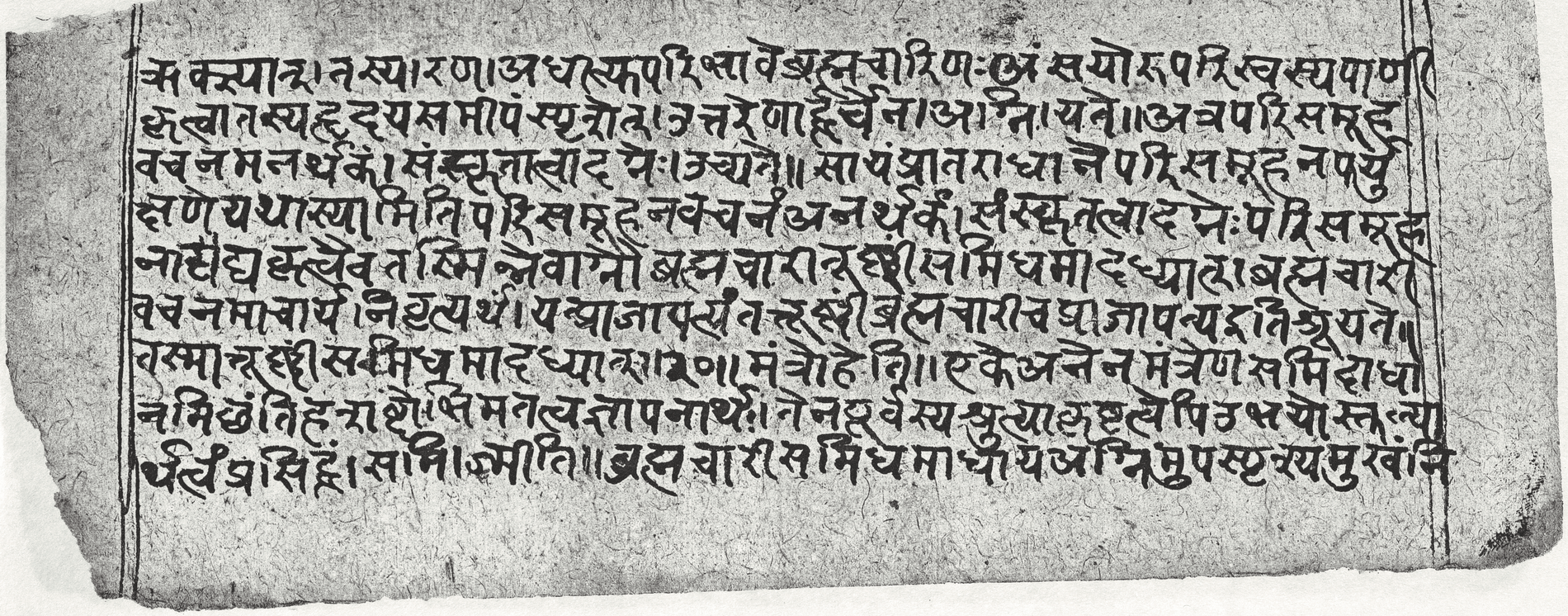

४६॥

४६॥

ऋक्स्यात्। तस्य। रण। अधीत्युपरिभावे ब्रह्मचारिणः अंसयोरुपरि स्वस्य पाणी
कृत्वा तस्य हृदयसमीपं स्पृशेत्। उत्तरेणार्द्धर्चेन। अग्नि। यते॥ अत्र परिसमूह
वचनमनर्थकं। संस्कृतत्वादग्नेः। उच्यते॥ सायंप्रातराधाने परिसमूहनपर्यु
क्षणे यथास्यामिति परिसमूहनवचनं अनर्थकं। संस्कृतत्वादग्नेः परिसमूह
नाद्यकृत्वैव तस्मिन्नेवाग्नौ ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात्। ब्रह्मचारी
वचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थं। यत्प्राजापत्यं तत्तूष्णीं ब्रह्मचारी च प्राजापत्य इति श्रूयते॥
तस्मात्तूष्णीं समिधमादध्यात्॥ २०॥ मंत्रो हेति॥ एके अनेन मंत्रेण समिदाधा
नमिच्छंति हशब्दोऽभिमतत्वज्ञापनार्थः। तेन पूर्वस्य श्रुत्याकृष्टत्वेपि उभयोस्तुल्या
र्थत्वं प्रसिद्धं। समि। ज्मीति॥ ब्रह्मचारी समिधमाधाय अग्निमुपस्पृश्य मुखं नि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

माष्टिमंत्रेणत्रिः। मंत्रादृत्तिरुक्ता। समिधौवानपेक्ष्य वक्ष्यमाणाविधिर्भिक्षा
समिधयहणमुत्सर्गापवादयोरुत्तरोत्तरविधिर्यथास्यादितिआधायुय
हणंस्यादात्मःसमिधमादध्यादित्यत्रापियथास्यादात्मेतायते। मुख्याकर्षःक
थमस्युपस्पर्शनमग्नेरित्यादिति। मग्नेहीति। षष्ठीरूपस्थायदक्षिणंजा
न्वाच्यविचिवदुपसंगृह्यआचार्यभूयात्तस्यासर्वोतेस्यब्रह्मचारिणःपरि ॥७॥
हितेनवाससोप्रावणस्यानिस्यात्स्वस्यपाणिभ्यांचनस्यपाणीगृह्णा ॥८॥
सावित्रीमन्वाहायथाऽइतिस्वयंपादंपादमुच्चारयतेनवाचयतियदिब्रह्मचा
रीपादंपादंनवाऽऽचार्यतेनतस्यंयथानाक्तिवाचयतिपक्षःअहंचत्राःएवंसर्वा
वाचयतिहस्तामितिब्रह्मचारिणोहृदयसमीपेस्वस्यपाणिमूर्ध्वंगुल्लिंस्था

पयति॥ मंत्रेणा॥९॥ मेखा॥नोत्तरतोमेखलामाबध्यदंडंग्रहायब्रह्मचर्यमादि
त्याहाब्रह्मचारीति॥ इदंब्रह्मचार्यसिअतःअपोनानमंत्रपुरीषादौना
दित्याहाब्रह्मचारीति॥ इदंब्रह्मचार्यसिअतःअपोनानमंत्रपुरीषादौना
मंत्रविहितमाचमनंकुर्वित्यर्थःकर्मकुरुयज्ञास्त्रविहितंसंध्योपासनादिदिवा
मास्वापसीःदिवानायनेतिनिषेधःआचार्याधीनानित्यंसवावेदमधीष्वावेदा
ध्ययनंकुरुहादावयंवेदस्यब्रह्मचर्यंवेदब्रह्मचर्यावेदग्रहणंकथंवेदमात्रस्या
यंकालनियमस्यादितिमंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयंतेनमहानाम्न्यादीनांऊ
तानांमूर्धेदृदनोस्यःत्रयसंवत्सराःस्युःएवंचकृत्वोपनयनप्रभृतिषोडनोव
षेगोदानंसिद्धेवेदग्रहणादयमर्थोलभ्यएवमेकेअन्येतुजन्मप्रभृतिषोड
नोवर्षेगोदानंमहानाम्न्यादीनांचव्रतानांदादशवर्षेछंतीवमिछंति।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महानाम्न्यादीनामपि वेदैकदेशत्वादिति। पूर्वस्मिन्त्वेतदासीद्वसरत्नचर्यो
रात्रसत्रदशरात्रोदानंस्यात्। नस्माद्यमेवपक्षः श्रेयान्। वेदग्रहणंकथमेकस्यवेद
स्यहादशवर्षाणिब्रह्मचर्यस्यादिति। तेनत्रयोत्रयुविंशतिःत्रयाणांषट्त्रिंशतिः।
चतुर्णांमशाचत्वारिंशदिति। यद्वातंवावेदग्रहणंतंवाब्रह्मचर्यंस्वतिः। आगू
धेद्वादशोष्यः। एवंब्रुवन्नाचिविधंस्नानंप्रदर्शयति। विद्यास्नातंव्रतस्नातंविद्यो॥८॥
८॥ व्रतस्नातंचेति। यः आगृहाद्वादशोष्यवेदमधीत्यस्नातिसविद्यास्नातकः। यस्तुद्वा
दशवर्षाणिब्रह्मचर्यंकृत्वाधीतविद्यःस्नातिसव्रतस्नातकः। यस्तु पुनर्द्वादश
वर्षाणिब्रह्मचर्यंकृत्वाधीतविद्यःस्नातिसविद्याव्रतस्नातकः। नतुविद्यांतेगुरुरर्थं
नानिमंत्र्यस्नानमितिवक्ष्यति। अतःकथंव्रतस्नानस्यसंभवः। उच्यते॥ विद्यांगृह्

तिनविद्यांपरिसमाप्तोस्नानंचोत्पद्यते। किंतर्हि। विद्यायामंतेमध्येतेनव्रतस्ना
तकोपिमध्येमुत्सृज्यानारण्यकंमधीत्यस्नायात्। रहस्यारण्यकंयाधान्येनमि
मित्तंवाव्रतोवेदमधीयचस्नातकोभवतिइत्यादितः स्विष्टकृदादिसमाप
चेत्। सायंहोतारंचेत्। अहनिरात्रोवाचार्यार्थंमंत्रानर्थंवान्नंयाचेतानंत्रभवत्
वमित्यादि। अरण्यांनरदेशविधिरिष्टयः। सायंध्यानंअग्निपरिसमूहेत्य
दित्यस्थानंचमोभवतीत्यतः। पुनःसायंप्रातर्ग्रहणंद्वयेनासंबंधार्थंतेन
त्रैदंचापूर्वंभवति। समिदाधानंचेतिक्रमात्। नियमःसिद्धः। अग्न्यादेताअग्न्या
नीवा। अयंनियमोनुपपन्नोयत्रैदो। कुतःअनुपपन्नोयंभवान्दृष्टान्तिति
त्रैदमंत्रलिंगात्। सिद्धांतिवा। स्त्रीसिद्धाचेदुसयत्रमंत्रेभवती

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दक्षिति ब्रूयात्तदा यो नातिष्ठ त्रोषं नो प्रविशेत्। अस्ता मीत्। बलस्यमो
दनो ब्रह्मोदनः बलराट्ब्राह्मण वाचक्। तेन ब्रह्मणस्त्रोजनविधानं। अत
एवचरो र्भवति। अनुप्रवचनं निमित्तमनुप्रवचनीयं। पाकयज्ञविधाने न ब्र
ह्मचारी अनुप्रवचनीयं श्रपयित्वा सायंयवेदयीत। अतः स्त्रीपाकइति। आ
मिक्षी। ततः समन्वारब्धो ब्रह्मचारिणिद्धाघानाद्याघारं जुहोत्यान्व।
सावि। नीयं। सावित्रीतत्सवितुर्वरेण्यमित्येषाऽनिरुक्ता। द्वितीयग्रहणमुत्तरा ॥६॥
र्थंयद्यस्यात्। अत्रुसावित्रीअनुब्रूयात्। द्विरुच्यासावित्र्या द्वितीयंजुहोति। अनुब्रू
र्धमपि महानाम्न्या दिअतेषुयद्यदन्तंतेन तेन द्वितीयंजुहोति। एतदुक्तंभवति।
महानाम्न्यादिअतेषुश्रवणांतेअनुप्रवचनीयहोमः कार्यः। तत्रचसावित्र्यास्त्रा

५७

नेमहानाम्नीभ्यः स्याहा। महाव्रताय स्याहा। उपनिषदे स्याहेत्येवंजुहोति। अ
न्यत्समानमिति। द्वितीयग्रहणं। महानाम्न्यादिनामधेयेनहोमार्थं इतरथा
चेदहोमेक्रियमाणेप्रतिमंत्रंस्याहाकारस्यात्। सचप्रदानार्थइतिकृत्वाअनेका
अहुतयः स्युः। तत्रचेत्तरासाद्वितीयत्वेनस्यात्। तेस्माद्द्वितीयग्रहणं। ऋषीणांयो
तृतीयवचनमृषिभ्यइत्यस्यविधायकत्वंनिवर्त्यमंत्रत्वंतापनार्थं। तेनऋषिभ्यः
स्याहेतिजुहोति। सोविनुर्थीसंख्यावचनंनियमार्थं। चतुर्थमेवमप्रतिषिद्धमिति।
तेनात्रान्यश्चासागोनभवतः ब्रह्मायीता संस्काजपोनेत्येवंब्राह्मणाच्छंसायं
त्सावेदसमाप्तिंभवतोश्रुवंत्विति ब्रूयात्। तेवेदसमाप्तिरास्थितिरिति ब्रूयुः।
अतोरंवाअनऊर्ध्वमितिकस्मात्। एवंणासंबंधकरणार्थं। प्रयोजनमुपरि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

KLSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1162
Dist Nagpur

57

ष्ठा द्रव्यामः ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिहत्यर्थं तेनयत्रोपनयनेमेधाजननमस्ति।
तत्रैवव्रतचर्यायत्रचव्रतचर्यातत्रैवानुपवचनीयःउपनीतश्चर्वस्यमेधाजन
नाभावेचैतयमपिनिवर्त्तताअनिमित्तेइदंमेधाजननंतिस्त्रादिनानिर्दि
शतिदक्षिणाग्राग्रदक्षिणात्रयकुदक्षिणेतिाअन्याःसर्वाःअनिर्दिताःतस्यां
दिशिरुक्मंपलाशंकुशाग्रंबंवोपस्तारणास्तावेप्रदक्षिणमुदकेनत्रिपरि
षिंचंतंब्रह्मचारिणंवाचयतेासुश्रवइतिमंत्रंएवंमूलमग्राखमित्यर्थःपुनः
पलाशग्रहणमनेकमूलस्यास्तावेकुशास्तंबंपरिषिंचेदितिाएतेपनादाख्या
तोधनादेशोनंयदस्माच्यार्यस्यानंसंवत्सरमनुचारयित्वाव्रतेमनुष्यज्यानि॥

संवत्सरमादिशतिनिवानंस्याच्येतेनयत्रकारणवापनादिपरिहाणंतंकार्यमित्यर्थः।
वापनादियहणमळंकारनिवृत्यर्थंकार्यत्वापरिहाणमिष्यतेतंनपरिहाणेप
रिहाणंतवचेनमूर्ध्वनिवृत्यर्थंइत्यावस्याएतदुपनयविधानमनुपेतपूर्वस्य॥
उत्तरविवक्षयेदमारभ्यते।अथोावस्याअनंतरमुपेतपूर्वस्यविशेषवक्ष्यामः।
कृतावपनेा॥मेधाजनंचाकृतमितिवर्त्तते।परिहाणंपरिहाणमुनिरुक्त
मितिानेष्यतीत्यर्थःकाठ्यश्चाउदगयनादिरनिरुक्तःतस्माावित्रीपूर्वस्याःस्ता
वित्र्याःस्थानेएतांस्तावित्रीप्रयुंजीतापायश्चित्तत्वेनपुनरूपनयनप्रायश्चित्तावेवकु
र्यादित्यर्थःआहि।स्तानप्रमाणतश्चपरिमाणतश्चअन्यूनान्अनतिरिक्तो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अग्निचित्सदृक्षजंघोयेमात्रतःपित्रतइत्यक्लब्सर्पयुक्तोऽग्निचित्तत्प्रमाणतो
नातिदीर्घोनातिह्रस्वःपरिमाणतश्चतुरंगुळयःषडंगुळोवानक्षवंतीयुवा
सोकोअन्यकर्मसमर्थोनित्यइतिपुनःश्रुतिग्रहणंवरसामान्यादृत्विजा
मपिचमसाध्वर्युप्रभृतीनांऋत्विग्वरणंयथास्यादितिएवंनियमंकुर्वतोहा ॥५१॥
रोनियमार्थःकथंब्रह्मणएवंयमंवरणंस्यादितिएवंनियमंकुर्वतोहा ॥५२॥
रात्रादीनामनियतःक्रमोभवतीत्येतत्साधितंसर्वायंतिअनेकाहैर्यज्ञ
यंतीतिचनैरामित्रनित्यर्थःकथंवायाद्ब्रह्मणोवासामान्यवरणप्रसादात्
आपोमेहोत्राःसंतिष्यइतिहोत्रकानित्यंहोत्रकराष्ट्रेमुख्यवर्जितेषुवर्त्तते।
होत्रकारूपकृयधर्मिणीतत्रनित्यंमुख्यवर्जितेषुहोत्रकराष्ट्रस्यश्रीनार्॥

तत्रयथाऽतिथ्यादिषुवर्त्ततेएवंग्रामिजादिषुवर्त्तताइदंनिदर्शनं॥
सदृक्षिक्षवःसदृक्षःसक्षद्दोग्रहणंऋत्विक्सचमोक्षवतीतिस्तापनार्थीते
नऊलानप्रसर्पणादिषुसामान्यविहितंसिद्धंअथवानियमार्थःकथमेकत
वसदृक्षःस्यादितिनात्रास्तिरनेकोदृष्टःतन्नित्यर्थंसवर्कर्मणाऽपवृक्ष्य
क्षवतीत्येवंकोषीतकिनाऽऽचार्यमन्यंनाऽऽस्याचामर्थेऽकःहोताणीत
एवकारेवधारणार्थोहोतारमेवनब्राह्मणमित्येवंचैत्यर्वणविरोधःन
यद्वाचतुर्णांवरणंतद्ब्रह्मत्वंप्रथमंवरणंयद्वासर्वेषांतद्धोतुःप्रथमंमिति
अग्निमारंअनेनहोतारंदृष्ट्वाअमुमिमस्यस्थानेहोतुर्नामवाच्यंपुनर्होत
रूपंहोत्रवरणंआस्तोतोमंत्रःऋत्वरंचनुवर्त्तइतिज्ञापनार्थंयंसाहा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्णं। अस्त्वनपाठेनुरूपिं मार्गप्रदर्शनार्थः। आदित्यर्युः। पर्जन्यं तारं॥ आपो। कात्स्न्र्यं
रूपमेत्रा। आकाद्स्यं। सङ्गवइति। संग्रहणं कथंवरणादनंतरमेवजपःस्यादि
सर्वेषांवरणेऽस्तेमाभूदिति। इतग्रहणंयेऽतास्तेजपेयुरित्येवमर्थंजपि
नीतेजपित्वेतिवचनंतन्मात्रविषयेतमपिजपंजपित्येत्येवमर्थं। इहवतर्हि
कस्मान्नपठितः। अनित्यत्वात्। अनित्यत्वंतुवक्ष्यामः। चेदं। अस्तेराइपाठः
प्रतिवचनंस्यानुरूपिमार्गप्रदर्शनार्थः। एवंदेवातनूःष्यन्नाजपतीति
त्रैषः। यदाग्न्याधेयेचतुर्णांयजनंभवति। तदायाजयितारस्तेभवंति। य
ज्ञसोमंगंवरणंभवति। तत्रयाजयितारोभवंतीतेनसोमाभ्रतवरणं
वअयंजपोनाग्न्याधेयेनायमनित्यः। याज्यन्तरणमाहान्यस्तुकार्यीत्रे

त्यग्निर्विवादेनत्यक्तमार्त्विज्यमकार्यं। अहीणस्यानीचदक्षिणस्यार्त्विज्य
मकार्यं। अतोत्रायनेएकाहस्यान्यदक्षिणस्यापिकार्यमिति। विहीयतेच। तस्मा
दाहुः। दानंयेवयज्ञेदक्षिणाभवत्यथाग्निकूपीति। व्याधितस्या॥ व्याधितोज्व
ज्वरादिग्रहीतः। आतुरस्या आतुरोमध्यमतः। यक्ष्मातस्या यक्ष्मग्रहीतः। क्ष
यव्याधिग्रहीतः। आतुरस्या सदैनोदिरास्तस्यएवमेके। अन्येतुआहुरति
षिद्धस्येत्याहुः। क्षिप्तानेषांक्षिप्तयोनिर्मयस्यमातास्वप्नेरिनीवतिष्ठते।
अकार्यमिति सर्वत्रसंबंधनीयः। इतिवैतेषामितिवचनं। अन्येषामप्येवंजका
राणांनकार्यमित्येवमर्थं। सोमणेति। यःसोमंप्रथमंनिवेदयति। इदंत्वया
स्मिन्कार्यमिति। ससोमयवाकस्यमेकेछेत्राकन्यायोगःकन्याण्यःस्युः।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथास्तिकार्यं। अन्यथा नमांवर्गोत्रकृत्यादोऽश्रुतिअपवर्गादेनियमाश्रवं
तिावरणश्रुतीतिकल्यमानेयदामध्यमायामुपस्दिवरणंनश्रवनिातदाग
नियमःप्रसज्येतातस्माऋत्वादोऽश्रुतीतियुक्तोमध्यमोपसदितुदास्त्रांतरेव
रमीदृष्टांएनोजेत्रऋत्यंतेस्वस्यदक्षिणाभ्नोएतयाजुतिंजुहोति। नैमित्तिक
छास्त्रांतरस्त्रीनाश्रमंचलिंगाश्चनवक्रमेतिहिश्रुतघ्रत्ययःतेनऋत्वतदतिसि
द्धेयथार्थंश्रवणेदितियथार्थमाचरेदनियमोश्रवनीत्यर्थंदुत्साअनियमोश्र ॥५२॥
वनातिश्रुत्यसमाश्रेपिकृतौहोमपर्यंतंनियमोश्रवनीतिन्नापयति। आज्यादु
दिवचनंनंचनिश्चयार्थमिष्यते। नपरिस्तरणविकल्पार्थंएतायचा। एनयति
वचनंएतयाजुहुयादित्येवमर्थंतेनाचापिनंत्रश्रवति। ऋचेतिवचनेअक्षत

॥५२॥

५१

विवाहोयात्रिज्यंऋनवामेनयान्तोकिकानोजुहुयादित्येवमर्थं॥मधुपर्कश्रसं
गदत्रवरणंआम्नातंश्रआम्रचिरेदद्यादित्यथंःस्नानकायोपस्थितायति
ऋतसमावर्त्तनायातस्मिन्नहनिएहानस्यागतायविवाहार्थिनेवराजोनी।
उपस्थितायराज्ञस्नातकस्यवयोरसमानोपदेशानुत्पत्त्यत्वतापनार्थंःतेनस्वा
तकायतदहरेवदेयंःयत्रनेपूज्यिष्यतोश्रवतीतिवचनात्रविवाहार्थिनेवा
राज्ञेत्यहरहरस्यागतायआचार्यादीनांप्रतिसंवत्सराधिगतानांश्रास्नात
रदर्शनाहिनोषोलब्धुःश्रप्रक्षिहुत्वानमधुपर्कस्वरूपमाहदधानीयंआन
यिरत्रयेचनकर्मोआसिच्यन्यथःसर्पिलासेइदंवचनंमधत्रास्तअयमेवश्र
तिर्निधिश्चवतिनान्यस्तेनादित्येवमर्थंअन्यत्राहतुःकर्मश्रवमाहविश्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यंते। विष्टरदत्यासनंपाद्यमर्घ्यमाचमनार्थंचोदकंतथोक्तं। एतेषामिति व
चनमेतेषामेवाभिनिर्देशंयथास्याद्भोजनस्यमाप्तदिति। भोजनंचदर्शयंतिव
ह्यामः। तत्रिजां मधुपर्कदानेदेवतीर्थेनसकृत्प्रदक्षिणंपादार्थानुस्तभयः। कांडानुस
मयदति। तत्रपादार्थानुस्तमयानामसर्वेषांवरणक्रमेणविष्टरंदत्वाततःपाद्यं
ततोर्घ्यमिति। कांडानुस मयोनामएकस्यैवपूर्वंविष्टरादिगोनिवेदनांतेसमा ॥५८॥
॥५८॥ यततोन्यस्यसर्वंततोन्यस्यततोन्यस्येति। अथयहीनुःकर्मार्हअहोरात्र॥
आक्रम्यवापद्भ्यांविष्टरमाक्रम्यवा। पादयोर्विकल्पनःपादौधीतादक्षि॥
णेतरापश्चात्सव्यं। ऋतःअयुवचनात्सव्यंशूद्रायाअग्रेधयतेतरापश्चादक्षिणं॥
क्षत्रियवैश्ययोर्यदाक्षोऽधिनारी। तस्मात्सव्यंवाएवंदक्षिणंवानास्तिनियमः॥

ब्रह्मासीति। ब्रह्मालिंतपदग्रहणमनंतर्यार्थं ब्रह्मालाठनात्तरम
र्घ्यमेवग्रहीयादिति। गंधमाल्यादिसंयुक्तमुदकमर्घ्यमित्युच्यते। अथ
राष्ट्रश्चानंतर्यार्थः अर्घ्यानंतरमाचमनीयमेवेति। तेनगंधमाल्यादीनिपरि
समाप्तेकर्मणिदातव्यानि। आचामतिउदकंपिबतीत्यर्थः। अत्रगोवार्थमाच
मनंजपतीति। कुतःस्मृतेः। मधुपर्केचसोमेचअश्नुवाणाकृतीष्वनोच्छिष्ट
मर्वतीति। उत्तरत्रविधानात्। आचांतोदकायगामिनिएवमेकेतदयुक्तं। ऊतः
सोमअनुच्छिष्टविधानात्। यत्राचमनंनप्रतिषिध्यतेतत्रगोवार्थेआचमनं
भवतीतिगम्यते। आचांतोदकत्वंनमन्यार्थं। मधुदद्यादिति। मधुपर्कमाङ्गीय
माणमानीयमानमास्ते। मंत्रेणादेवमार्ष्टिअनामिकेतिकेचिन्मध्यमाहुः।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृतः। रेतो नैवसमाख्यानतुतस्यानामविद्यते। अंगुष्ठादिवत्। अन्यउपकनि
ष्ठिकामाङ्गः। कनिष्ठिकयाह्येवोच्यतेऽनुतस्यानामास्तीति। आगमा
द्विरोषाङ्गुलयः। तद्वेनावेक्ष्यतनः सव्येपाणौकृत्वाऽङ्गुष्ठेणमात्रोऽध्वस्वस्तै
तिपुरस्तान्मार्ष्टि। अंगुष्ठिगतलेपमपनयतीत्यर्थः। रुद्राणतः। आदिपश्चात्।
विश्वेरतः। पुत्तेरुद्यमत्रेणमध्यात्रिरुद्धन्मार्ष्टि। ऊर्ध्वात्रिरुद्धन्दीप ॥५५॥
तीत्यर्थः। मंत्रावृत्तिरुक्ता। ततोऽन्नमोदिंनिधायपात्रंविरा। आयात्। विरा॥
तीयंमयि। तीयंसंख्यावचनानितुसर्वान्नानपदेत्रीन्। एवमंत्रेयथास
र्वान्नानंस्ववन्तितथाप्नोतीत्येवमर्थंनिर्वक्ताऽब्रवीत्। अन्येत्वन्य
थाव्याचक्युः। पुत्तेरुद्यस्तिमध्यात्रिरुद्धन्। विराजोदोहोसीतिप्रथममु

ङ्गुष्ठंप्राश्नीयात्। विराजोदोहमितिद्वितीयमुङ्गुष्ठंमयिदोहइतितृतीयमुङ्गुष्ठं॥
[redacted] तीयंवचनंसर्वान्नानपदेतृतीयेनुप्राप्तेनयथासर्वान्नो
क्तंवन्तितथाप्नोत्येवमर्थमितिपद्यायेविराजइत्यत्रविराजइतिष
ङ्गीकृतः। एवंमंत्रोक्तंथाऽऽहेत्यादिपद्यायेत्यपिचतुर्थीषअर्थे। तेनतस्मा
न्नाधिकरण्येसत्यपिषष्ठ्यवयुक्तोकर्त्रर्थेतुनसर्वंप्राश्नीयात्। नदक्षि॥
णंनगुल्फेत्राह्मणाछित्वाअन्यत्रेतुब्राह्मणाग्नेप्रतिनिधिंचेत्। सर्वप्रा
श्नीयाद्यथासोक्तंतत्सर्वमावमनीयंनिवेदितंतेनत्वोचमितिमंत्रेणासत्यी।
तार्थं। द्वितीयग्रहणमावमनीयप्राश्यर्थं। इतरथामंत्रस्योत्तरेणसंबंधःस्यात्॥
आचार्यंते। आचांतग्रहणंनोचार्थमावमनंकृत्वाकर्मांगमावमनंकुर्यादि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

येवमर्थीतेनाचमनेउदकंतेरंश्चवतिहतोथनारदमंत्रंजपित्वाॐकुरुते
तिब्रूयात्यदिकरियेथनमारयिष्यन्नश्चवतिातदादानाआलभेतानत्रवे
वनाःआयुक्ताःमागाःथत्रायघुस्त्रस्यन्नश्चवतितदाएतांजपित्वाॐमृत्युज्य
तेतिब्रूयात्रानामाश्चवतिामधुपर्कागोजनममांसंनश्चवतीत्यर्थःकुरुः।
मांसस्यभोजनांगत्वेनलोकेप्रसिद्धत्वात्रअनेनाप्युपायेनश्लोजनममां ॥५६॥
त्रविहितंश्चवतिापशुकरणपक्षेनमांसेनश्लोजनंश्लेजनपक्षेमांसांतरे
णाअंत्यार्थंतल्लक्षणार्थद्विर्वचनंमंगलार्थवाश्रेः ॥इत्याश्वलायन
एह्यविचरणेनाशयुणीयश्लोउथमाध्यायः॥ ॥१॥श्रावीःकर्मकर्तव्यं
मितिशेषःसर्पबलिश्चेत्यध्याहार्यंश्रवणेनयुक्तश्रावणीयदापुनः

पौर्णमासीश्रवणेनयुज्यतेतदापिकर्त्तव्यमेवापौर्णमासीविशेषलक्षणार्थंच
नेक्षत्रस्यश्रवणाकर्मनिर्मुक्तेनाम॥अर्शआद्यतिअस्तानामयवाःतैःकृता
स्तक्तवःअक्षतसक्तवःदधीविकंकतास्तुवाकृतिःबलिर्यथादर्व्याक्रियेतस्था
बलिहरणंएतदुभयंनवेत्रोक्तंनिदधातिसर्पबल्यर्थं॥अथश्रवणाकर्मा
र्यतेअस्तानक्रियायवैर्धानाःस्त्याअस्तस्तेनकृतंनानक्रुधानाःपात्रांतर
स्त्याअन्याश्चाहुतीर्धामाअनक्तिएतुदहनिकर्त्तव्यं॥अस्तहीति॥श्रपयित्वे
तिवचनंपुराडाशस्योपासनेधर्मवद्गुणार्थंस्थालीपाकस्यतंत्रप्राप्त्यर्थं
पासनेश्चपणंसिध्यतिनक्तस्यापिसिध्यतिनियमार्थंतहितनधानासक्तू
नाजादीनांलोकिकानांसिद्धानांभवत्पादानंश्लवतिएतावत्तुतेषांसंस्का

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रः आज्यपर्य्यग्निकरणवेलायां तैः सहाज्यस्य पर्य्यग्निकरणं स्रवेरा यद्यस्यान्य
वत्तमाज्यमवक्रियते। तदानेषां त्रिः प्रोक्षणं स्रवेत्। अवज्वलनं वाऽधिचरा ए
कस्मिन्नेकपात्रे संस्कृतः एकैकपात्रः पुरोडाशमुद्धास्य आज्येन मयं कुर्यात्।
चरूंश्चतस्रश्चेत्प्रत्यवेक्षेत्यादक्षिणेनपाणिनाऽऽकपालं जुहूया मंत्रेणाऽप
स्मरणाच्चिचारणेतुसर्व्वेनकरोति। दक्षिणस्यान्यच्छादयेत्त्वान। दक्षिणा
गपरिस्तीर्य पात्रस्यांतिकाच्चिमिमिका। नतु यापिकस्यचिं। अस्यसर्व्वं
तत्यादवदानमर्थलुप्तं सर्व्वलुप्तंवक्ष्यामः आविलोवा। व्याख्यातमत्
मानो। होति। एचपुरोडाशांश्चनिर्वपेत्त्वनमखंडितौयदुतेइतिज्ञापनार्थं।
यस्मिन्नाज्येपुरोडाशाः स्थापितः तदाश्रयेनाभिजुहोति। उपरिजुहोति।

स्यर्थः स्रुवेणान्यान्यभिनाजुहुयादिति शेषः हस्तप्रसेचनोऽक्षिःनमस्तरका
दावदानमस्यसिचारणान्यर्थनन्यः कैतिआमादघारादुत्तराभन्नाधानाः
पुत्रादिभ्यादघारानतोधानाभ्यश्चचरोश्चस्रीस्वाविष्टकृतंकृत्वाहुमशेषंसमा
पयत्। अन्वसर्पबलिरित्यादिकलमितिकलसंवदवीवनवेत्रिकेस्थापि
तेतत्रकलशानुद्धृत्यासकृत्सिर्दीएरयित्वाप्रक्षालनिष्कृम्यसमिपदरा
प्रायादिशिभुवादेशेवपआशियमंत्रेणसकृज्जुहोति। उच्छिषत्ति।
ततोनमस्करोति। संकृवास्यांपाणिभ्यांमंत्रेण। कुर्वतिवचनादग्नीषोमौतन्नि
वृत्तन्यूनुवादेशेवर्नंगृह्यकर्मणिसर्वत्रजपादिमंत्राणानुमंत्रणेपस्था
नंमंत्रकर्मकरणामंत्राःषडुपोभुप्रयोक्तव्याः। प्रदामितिब्रूयादितिशेषः। प्रद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षिणं पत्नीसवत्सिं पश्चादस्योपविश्यहस्तवत्सिं यहणं पश्चाद्वत्सस्यकाल्वा
विलोत्रा। कानिष्टस्यर्थकाल्वावित्सेसवत्सेसन्नंतरमेवस्योत्रा॥मंत्रस
शायांमंत्रः। तस्माद्वत्सोपजघनवति॥ तथाचोक्तो विषयस्याज्ञानिश्चिकरुणी
पयःस्यालक्षणंतत्कर्मनिरुपस्करणविचारणंथोद्दयःकरोति॥ इषा
वंकस्त्वोर्णायुवतिर्वानावद्दस्यसंस्कारः॥सवेनेदुवणिस्त्रुवणावद्युति
॥५८॥ कृष्णोनिरस्तेनास्वचितीनापश्चंनरोःइषातकोब्रवत्सिरुद्धवद्युत्॥५८॥
हिमरोषस्यमायेरा। इतीदमाध्यमीकम्॥ अथागुणयणमुच्यते॥ वत्स
पिशाःपावकः॥ अविरोषादाहिनिरपिसिध्यतिदृश्येषाकर्मसिद्धवत्से
नोहितावित्सहणंकिमर्थं॥ अत्रः॥ आहितात्रेरयमयणानस्यचिहि
तस्यादृश्यत्वेतच्चनेयेणनत्रापेक्षितं॥तस्मादाहितानिगृहपंमंत्रेण

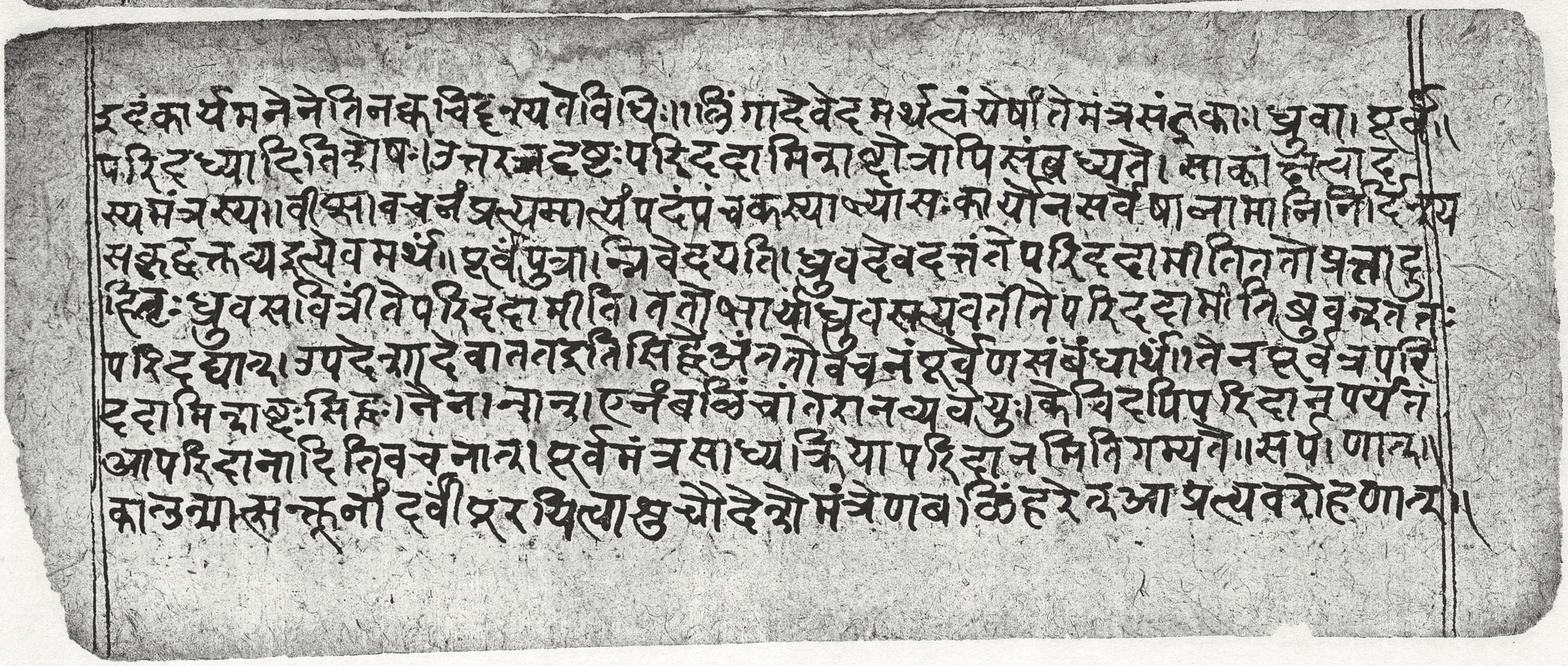

इदंकर्ममनेनेतिनकश्चिद्दृश्यतेविधिः॥लिंगादेवेदमर्थत्वंयेषांतेमंत्रसंज्ञकाः॥ध्रुवा॥ इवं॥
परिदध्यादितिशेषः॥उत्तरत्रदृष्टःपरिदधामित्राशेत्रापिसंबध्यते॥साकांक्षत्वाद्
स्यमंत्रस्यावीप्सावचनंप्रत्यसार्थपदंपंचकस्याभ्यासःकार्योनसर्वेषाज्ञामानिनिर्दिश्य
सकृदुक्तत्वादित्येवमर्थं॥ इवंपुत्रान्निवेदयतिध्रुवदेवदत्तंतेपरिदधामीतितंतत्रान्नाद्
स्तेःध्रुवसवित्रीतेपरिदधामीतितंतोषार्थंध्रुवस्त्वयतीतेपरिदधामीतिब्रुवन्नतनः
परिदध्यादुपदेशादेवातत्रतिसिद्धेअंतंतोवचनंपूर्वेणसंबंधार्थं॥तेनसर्वत्रपरि
दधामित्राशेःसिद्धःनेनानात्वेनर्त्विजांतरानयवेयुःकेचिदपिपरिदानंपर्यंत
आपरिदानादितिवचनात्॥ सर्वमंत्रसाध्यक्रियापरिदानमितिगम्यते॥सर्पणात्॥
कालुत्रास्रुचौदर्वीप्रस्थित्वाश्रुचोदेतोमंत्रेणबर्हिरेवआस्त्यवरोहणात्॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सायंप्रातश्च आचतुर्दश्या आपौर्णमास्यावा यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहणं करोति
मंत्रोपदेशोनियमार्थः॥मंत्र एवास्यवर्तिनान्योविधिरिति॥सक्तवस्तवनिवर्त्तते॥
कल्पनापूरणस्याहृश्यार्थत्वप्रसंगात्॥दर्वीचरुर्निवर्त्तते॥दर्वीचरुश्छिद्रहरणीमित्यत्रबाछि
द्रहरणीमितिविशेषणस्येदमर्थत्वात्॥अनुचिदेशान्निवर्त्ततेबलिह
रणस्यस्मिन्साध्यत्वेनप्रसिद्धत्वात्॥अन्यस्तुनिवर्त्ततेप्रस्त
रंतिश्रावणीप्रतिपदमारभ्ययस्मिन्नहनिप्रत्यवरोहणंक
रोतिचतुर्दश्यापौर्णमास्यांवातस्माद्वाचीनान्यहानिह्रास
वृद्धिभ्यांपरिणम्यंतेषुअहस्सुयावतःसायंप्रातःकोळास्तावत्सु

तोबळीस्तद्धरेवदग्न्याधेयेकेमंन्यंतेतन्नाशोअग्निसंस्कारापनार्थःसर्व
त्र॥१॥आश्वयुक्कर्म॥आश्वयुक्यांयुक्ताआश्वयुजी॥तस्यांपौर्णमास्यामितिव
र्त्तते॥आश्वयुजीकर्मसंज्ञेकर्मकुर्योत्॥अयोगेपिपूर्ववृत्तानिवाहोते॥नवेशार्न
गृहं॥तत्प्रत्यवरोहरोहणोक्तविधिनाछंदस्यसवेगृहिणःस्नातिस्नानवच
नंविनोषणस्नानार्थंनोचार्थस्यस्मृतिप्राप्तत्वात्॥शुचिवाक्यवचनंशुक्ल
स्वाम्यर्थं॥स्थालीपाकंजुहुयादितिएतावतैवसिद्धेपशुपतयेनिरूप्यतिव
चनंतेनपशुपतयेचारुंजुष्टंनिर्वपामीत्येवनिर्वपेत्प्रोक्षणंकुर्यादित्येवमर्थं॥एवं
ब्रुवतानादिष्टमंत्रेणपाकंयज्ञेषुनिर्वपेत्प्रोक्षणंस्त्रीभवनइत्येतत्तापितं
भवतीति॥स्थालीपाकमितिनिर्देशोपिसतांहुत्वाग्नौकार्यएवकार्यः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथ दधिसक्तुचरुहोमीत्युक्तादधिसक्तुश्रान्नेयेति॥ दोषाश्रावदर्शनात्॥ स्था
लीपाकमितिस्थान्नीपाकस्यैकदेशमित्यर्थः॥ जुहुयुरितिवचनंग्रहिणाहोमे नि
यमाणेपुत्रादयोग्रह्याःसमाचारेरित्येवमर्थं॥ इषा॥ हेति॥ पयस्याज्यनि
षिक्तेचुदुपयःस्याद्इषानकमिति॥ उपस्तरणाभिघारणार्थदन्यकरोति॥ इषा
त्वेतिस्रुवेणावद्यतिचानावदस्यसंस्कारः॥ सर्वेचदुव्याणिस्रुवेणावद्यानि॥ काठि ॥६०॥
नाहिस्रुनाश्वभिनाएशुंवरः॥ इषानकाश्चस्विष्टकृतेवद्येत्राहमनोषंसमा
पयेत्र॥ इतिदर्शपूर्णमासौ॥ अथयवागूर्मुच्यते॥ सज्रःपाकः॥ अविशेषाद्हि
तामिरपिसिध्यति॥ इहश्रेवृणाकर्मादिवत्र॥ आहितोग्नियहणंकिमर्थं॥ अ
आहिनानेसयवणीनस्याविहितत्वादेनदायवणेनपाग्नोति॥ तस्मा दाहि
तान्निग्रहणं॥

अथचपक्तव्योऽध्वर्युरिदंवास्यत्रेतायांभवति॥ नोपासने॥ ननुसाधीयष्यामः॥ शास्त्रान्नरेचदृश्यते॥ आ
पयणदेवताभ्यःस्विष्टकृद्भ्योधीयइतिस्माचेतायामितिसिद्धं॥ इहतुविधानंपाकयज्ञ
धर्मज्ञाप्यर्थं॥ अना॥ लो॥ नो॥ अनाहिताग्नेर्याग्यपणंकार्यं॥ तच्चग्राह्यलोकेनभवति॥ शाला
चद्द मिनोमौपासनः॥ तहिशास्त्रान्नेयहणमर्थवत्॥ सत्यंनियमार्थंतत्॥ अनाहिताग्नेरवो
पासनइतिनाहिगार्हपत्येतामितिसिद्धं॥ स्विष्टकृतीत्यादिचमोरेकदेशांतहीत्यासच्य
पाणेरित्यादक्षिणेनाग्निमुपोत्थायाजापतयत्येतितत्तोपदेशाच्चःश्रेयइतिचान्यतनआ
प्यतत्रैवासीनोनाग्निमाच्छेत्तामासीनि॥ एतीतुमध्यमहिचिकीर्षाश्रुतित्वंहीह
तरोषसमापद्येत्र॥ एत्यादोनयंयपदृश्यंतेसवतिलोकायंजोमिदमजवि
खितेदृयाज्ययोर्यदावषंस्यत्तिःस्यात्तयासवतिरोदित्यर्थः॥ तथाचव
चत्र॥ रोदिवीहितिंयजयतितत्रचपयस्यापिसवतियदावाज्ययोर्नेका
यं॥ इमानाकेस्रुचस्रुरापिसवति॥ कुयान्नाग्नयणंदृष्टत्वात्र॥ आ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यात्रसमानतंचऊयद्भि॥सोम्यंचरुं॥अस्यचनामधेयेनहोमः॥आग्रयणस्थालीपाक॥
इति॥अत्रविशेषणसमासः॥आग्रयणश्चसोस्थालीपाकश्चेतिनत्रस्थालीपाकस्यैवयोजनं॥
अनाहिताग्नेःस्थालीपाकएकार्थोनाग्निहोत्रवैवेनाद्रयश्चेत्ययंपक्षःकार्यइति॥२॥मार्ग॥
दृश्यांमृगशिरसायुक्तामार्गशीर्षीपौर्णमास्यामितिवर्त्तते॥सामीप्येचैतंसप्तमीत्युक्ती
षासमीपेणचरुंश्रपयेद्वेत्यभिविनाप्यर्थः॥मार्गशीर्ष्यांपौर्णमास्यांवामार्गशीर्ष्यांभितिवर्त्तते॥अत्रच ॥१॥
॥१॥तस्याश्चत्यवरोहणंनामकर्मकर्त्तव्यमितिपौर्णमास्यांजेतिष्टवैष्णवद्विकल्पः॥श्रोत्यका
धिकरणसप्तमी॥तेनमार्गशीर्ष्यांपौर्णमास्यांजेतिष्टवैष्णवद्विकल्पः॥श्रोत्यका
रस्त्विच्छंविष्टवत्वान्मार्गशीर्षपौर्णमासीयस्मिन्मासेसमाप्तेशीर्षोमासः॥सा
-पौर्णमासीतिसंज्ञायामियुण्॥तस्मिन्मासेत्वायांचतुर्दश्यांपौर्णमास्यांच
त्यर्थः॥नचैव-तिचतुर्दश्यांसहखात्॥कर्मणोनेति॥नसहवकार्यं॥सह

स्कृतेकृतःश्रास्त्रार्थइतिन्यायात्॥चतुर्दश्यामित्येकवचनाच्चपौर्णमास्यासहविकल्पाच्च॥
तन्मैवंमपिशब्दकृत्यत्वाद्वास्यात्॥नपौर्णमासीसाहयेनशुक्लत्वेति॥निर्वाह
तिपुनरितिवचनादश्वयुजीकर्मण्यपिएवंवमेवालंकरणमितिगम्यते॥नवीक्ष्य
नवमिवस्तुत्यर्थः॥तच्चैतदित्याह॥लेपनंनुद्यानामेमास्तूरणंचतेषामेवाद्यादनं॥
उपस्तरणाप्तमस्मीकरणंनवीक्ष्येतिवचनादपामार्गादीन्युद्वासयानिएवंद्र
व्यकार्यं॥अथास्तमितेपायसस्यैकदेशंजुहुयुः॥मंत्राश्यांतस्कालश्चैवंतूष्णाइति॥
न्यात्॥शुक्लेपक्षेयस्तमितएवकार्यंबह्वृचैरेवंवत्॥नात्रायुनः॥सोविशेष्टइति
शिष्टइत्यर्थः॥सर्वत्र॥अत्रकर्मक्रियाःशिष्टकृत्सनकार्यइत्यर्थः॥असत्यत्रयहणेप्र
धानानंतरमुच्यमानत्वात्प्रधानानंतरंशिष्टकृत्सवतीत्ययमर्थःस्यान्नअंते
वस्यादेव॥ननुप्रधानाहुत्यनंतरंशिष्टकृतःश्रुतिरेवनास्ति॥तथाहिएतास्वोद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वा स्योत्वा सौ विष्टकृदित्येतद्पार्थकं। यथानानंतरं स्विष्टकृतः प्रक्रमीयात्वात्
तत्कुर्वन्नज्ञापयति॥ अन्यत्रयद्यागंतव्यगानिविहितानि तच्चानिकृत्वापश्चात्स्विष्टकृ
त्कार्यइति। नहियथानानंतरं स्विष्टकृतः प्रतिषेधानांकानिइत्यर्थमत्रग्रहणंकुर्वन्
ज्ञापयति। अन्यत्रयथानानंतरं स्विष्टकृतः प्रक्रमनिमित्तात्वात्तस्यत्वप्रतिषेधेसति
कर्मण्येवप्रतिषिद्धास्युरिति। काक्वांतरेमुख्यस्यावाद्एवंचसत्यत्रकुर्वन्नज्ञापकत्व ॥६२॥
कर्मांतरेवा स्विष्टकृद्भवतीति॥ अस्मापाते॥ त्रिवोध्यायात्। अर्थग्रहध्यानस्यमुख्य
स्यापिराद्धध्यानमपिकार्यमित्येवमर्थंमनोग्रहणं॥ मंत्रमुक्त्वाहेमंतेनाद्यंसंबुध्यंतध्या
त्वेत्रामंत्रेणसमानाधिकरणत्वात्पश्चाद्युक्तः यस्मिंस्मरणेस्वयंत्रोनेस --
स्तरः सस्यास्तीर्जोसवितःस्वय -- वमास्तृणीयादित्यर्थः। तस्मिन्ग्रहणंमंत्रा

-- पित्रैवप्रापणार्थं॥ संवित्रोदितिन्यायेत्यर्थः। अमास्याःपुत्रादयोगत्स्याःउद
मुखवच -- णाभिमुखनिष्ठत्यर्थं॥ यथानरे॥ अमात्यायथावकानोआक्रुरसउदङ्मु
खाःसंविशेयुः उ -- रविवत्सार्थमिदं॥ ज्यायान्नरः॥ योयोयस्माद्यस्माद्हेतोरःसस्
गृहिणोनंतरंसंविशेत्॥ यथावकानांवेतिविकल्पः। मंत्राःयेयुःस्यानाश्चेत्स्यारक्ष्यस्व
रूपंनपर्यनात्मंत्रान्मंत्रविदःसर्वेब्रूयुरद्याःसहेतिवि॥ -- उत्तायेयर्थःप्रा
मुखाःविब्रूयुरेतावतुर्थं॥ एतामितिवचनंयोगविभागार्थं॥ इतरथात्रिरिध्मुखाःत्रि
ब्रूयुःचतुर्थेचवारंत्रिरिध्मुखाःसकृदित्ययमर्थःस्यात्॥ योगविभागसतिद्व्यमुखाःत्रि
स्त्रिरिध्मुखासकृदित्ययमर्थोलभ्यते॥ यथाराज्ञोनरोसंहायीनोसंहायीतिसंशय
त्यर्थः इदानींसंगतिविधानात्। सर्वेराज्ञोरनइतिगम्यते॥ समागम्योदितेआदित्ये

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सौरा॥णि स्वस्ययनानि च जपेयुः। स्वस्त्ययनोदिवः॥उदुत्यं जातवेदस॥मित्रस्य चर्षणी
धृतो॥मित्रस्यर्षयस्पृधः॥इति सौर्यो मित्रसंज्ञाऋचः॥स्वस्तिनइन्द्रोवृद्धश्रवाः॥स्वस्ययनानि॥आजो
ह्यजाः स्यास्तिनोमित्रोवरुणोयोरिषेतइत्येतानि॥अत्रसंस्कारस्यनवस्त्रोषा॥
आह्मणाश्चोजनमिष्टमर्थो तेनअनुज्ञवनायेवरुदोषाहितिथिर्दूतोहमोऽष्टकाःहेमंत
शिशिरार्द्धेऽपरपक्षाःकृष्णपक्षाःअष्टकाइतिकर्मनामाएतदुक्तंस्ववति॥मार्गशी॥
॥२३॥ र्षादिषुचतसृषुमासेषुयेकृष्णपक्षाःअष्टारःतेषुयाश्चनस्त्रोऽष्टमयःताःस्वष्टकाःकार्या ॥२३॥
इति॥ऋतुरेषमर्थेयदिमलमासआगच्छतितस्मिन्नासेनकर्तव्यमित्येवमर्थेव
तुर्यहणं॥एकाःस्यावा॥एकस्यामेवाष्टम्यामष्टकाःकार्याःनचतासुवाविकल्पः॥
सर्वाद्यात्सहम्याःसिद्ध्यर्थंःपित्र्यार्थेनपित्र्यविनामहउच्यते॥उत्तरेऽष्टकेपित्र्यस्या
द्यादित्यस्यांचोदनायांपिंडदानंहवि॥अतश्चोदनासामान्यादिहापिपरिगृह्यते

आह्मणभोजनकार्यमितिवक्ष्यामः॥तेनपूर्वेद्युःपित्र्यस्यपिंडान्भोजनंदद्यात्॥पिंडा
नेवनिकर्तव्येतापेक्षास्ति॥इहतुतस्याअनास्वानात्॥चकरणांतरविहितापिपिंड
पित्र्ययज्ञकल्पः॥परिगृह्यतेशाकुतयासोऽग्नीतूयास्वसंबंधकरणान्न॥
वान्वष्टकापिंडपित्र्ययज्ञकवत्कल्पाद्दृष्टः॥सचोदनासामान्यादिहापिसवति॥
अत्रैवतद्धिपिंडयज्ञकल्पेनित्यस्यानित्यकारार्थेनोक्तं॥सयकल्पाग्नि
करणपर्यंत ॥ ॥ ॥ स्यगार्हपत्यकोनवति॥एवकार्यओ न तुपाव
णयज्ञवत्॥भोजनेपिनंत्रस्यापेक्षितत्वात्॥तच्च - - - नंपैत्र्यकमितिहुत्वापार्व
णमेवतंतुपरिसृत्यतोऽस्यपैत्र्यकृत्वानत्यंविशेषमाह॥अथस्यपिंडपित्र्य
प्रकृत्योक्तंचनित्यमोऽत्रकृत्यपणन - स्तस्यस्वधानेतामित्रीणि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नित्येनोश्रपयेत्।ओदनस्तुघसिद्धस्यात्पायसःपयसाश्रितः।ओदधिक्तमिश्रस्तु
क्षसरःपरिकीर्त्तितः॥तिलैर्वक्तान्वितंश्रित्वाश्रितोवाक्षसरोभवेदाचतुःपात्रेचे
तुःशरावपरिमितस्थवाधान्यस्थवापेषुणहत्वाअष्टपात्रेश्रपयेत्।अत्रपोःपिष्टमया
अत्रपानांबहुसाध्यत्वात्स्वीकृतंकेचिन्नेश्रपणेनसाध्यतीतिगृह्यसिद्धा
नामेवोपादानमिच्छन्ति॥वाशब्दोविकल्पार्थःएवंणिवाद्देवंकुर्व्यादिति।।सोऽन्ने
ऽनायद्व्यनियमःअपिऽसेमपेवअष्टकावत्तेस्युःएवंहिनित्येवद्व्यत्रय
वादेकेवानयथासंख्यंसंतेवःपत्यष्टकंचएवंकेस्त्रीणिद्व्याण्यथापिवा।अत्र
पद्व्यमेवैकंनाया---नकल्पनाऽदोष----धिकसिःपिष्टपिंगाःसःको ६७
मयाताावतानिर्दुकुयान्॥एवऽकेभवतिपिंडपित्र्यज्ञविधानेन----

----चरुश्चपमाविशेषऽकः।ततोब्राह्मणपक्षौवाद्याष्टकादिनपर्यंतंपार्वणवत्कृत्य
त्वा----त्सक्तमनुक्त्वाप्यौदरणमंत्रयाःस्थानेउदीरता
मित्यशिष्यतु----पाकनिष्पन्नदानादिशेषनि
वेदनांतंपार्वणवत्कृत्वासूक्तवत्सूपित्र्यंयत्----कृत्वातवःश्रा
द्धशेषंसमापयेदितिअथवानवाऽर्थेस्यानर्थक्यं----क
र्यादित्युक्तःश्वोभूतेपशुनास्थालीपाकेनचकार्यइत्यर्थः----
---संश्लेषवान्नएवैद्यश्चाष्टकाकार्यइत्यत्रकोस्यात्मभावः----
----यस्मात्स्थालीपाकांतरमितिगम्यतेचन्नश्चार्थं----
----स्यर्थःनास्त्रीतरेचस्यष्टवत्---॥पत्रेण----

वार्षिकस्यार्थः एतदुक्तं

प्रश्नः ॥ कार्यः ॥ तस्यासंभवे स्थालीपाकः ॥ तस्याप्यसंभवे अनडुहो यवसंभवपक्षे हि
॥ शाकटं वहनसमर्थाय बलीवर्दाय दानम् अग्निवेशः ॥ यवस्यप्यसंभवे अग्निपानाकन्दं
हेला एषा कृता पयस दानेक ... दहने च एवं मनसाध्यायेदित्यर्थः ॥ न तस्यापि
इदमप्यस्य प्रयोजनं वक्तारः प्रवाचः पृष्टाः कोः ॥ च तत्र बोलो भेत ... चरः
प्रवर्तत इति ॥ एवमप्यष्टकाः कार्याः ॥ न चेवानुष्टकस्यादित्यर्थः ॥ अथवा ८५
६५ वाश्वास्वोतडयानि प्रश्नोत्तराण्युक्तानि भूपियानौ यौ येनै स्यन्त
कुलमाकेरेत ॥ अपिकवा श्याद्ध मन्त्राश्व धीयातेति तथा वा
यौन्नवे वानु एकस्यादित्यर्थः ॥ तो हो मको ॥ एते ष्टदेवताविशे
न्यासत्तजथदागेयी अष्टकाः क्रियन्ते ॥ तदा वा स्थालीपाकावदाना

६८

नित्रीण्यपि त्र्यग्न पेरवाहेति उकुपाल ॥ केवलस्थालीपाकमध्यनेनैव कृत्वा उकुपालः ॥ एवमु
त्तरेष्वपि नेयं ॥ तत्राष्टानां प्रत्राणामधुक्रलवशापनार्थं आद्यौ हत्वाहः पवितवाः ॥
मंत्रान्तास्तावद् ८ ह कार्यत्वेन ... स्मृतिपारं पर्येणास्मर्यते ॥ स्मृतिश्च प्रमाणात्
वमष्टकार्यत्वेन प्रमाणावगतेषु तान परित्यज्यो न्यादीनां मध्ये येन हामुः स्येत
कौ वक्तुमित्येतदुक्तं वक्तुमिति हृदि कृत्वा हरहो पवितवाः ॥ तस्मात्सर्वहोमं त्रैरे
व कारश्च होमः कार्यः ॥ न कृष्टा विद्धपि नामधेयेनेति सिद्धं ॥ एतमेवपक्षमुत्तरश्चो
पि समर्थयति ॥ विश्वेदेवी श्रुवत इति बकुरेवत्या श्रुतत्वमित्यर्थः ॥ पापामंत्रेषु लिंग
तासां सासर्वचरेतां सवति नेवाग्न्यादयः एकैकेवदेवतां सवतीत्यर्थः ॥ बकुरेव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोपिवैश्वदेवाश्रयते। यथाऽश्रुकैतुदेवीमनोषतिवैश्वदेवं। उलूखलमुसलैः। य
त्किंचिद्बहुदेवतंतद्वैश्वदेवानोस्थालीपाकयोरणस्यैवमर्थस्यायंप्रतिषेधः। पाकयज्ञसंस्थेषु का
रणमेकानुमतिर्निरूढा। अपिचैवंन्याख्या॥आग्नेयीर्मेकै॥तेषामयमभिप्रायः।
सत्यमङ्गार्थत्वेनमंत्राणांस्मरणात्। सर्वदामंत्रैरेवहोमःकर्तव्यः। तथापिआग्नेयी
भवतिअग्निरेवसर्वेषुमंत्रेषुदेवतेत्यर्थः। यानिमंत्रेषुदेवतान्तरवाचकानिप
दानिनानिकथंचिद्गौण्यालक्षणयायोगेनवाअग्निवाचीनिभवंति। यथाप्रयाजा
नामाग्नेयत्वं। सामिदादिनाङ्गस्यैवकथंचिदाग्नेयत्वं। एवमंत्राणांतिरेवसुन्दरेष
पिपदेषुप्रयोज्यंएवंदेवताविशिष्टंपुनःसूत्रंप्रयुक्तवान्बहुदेवत्ययंयुगेवप
दोयुक्तःलक्षणाश्रयणेकारणंस्थालीपाकादिविहितोपयिनुप्रयाजेषिसंप्रकारोनिरूक्तो

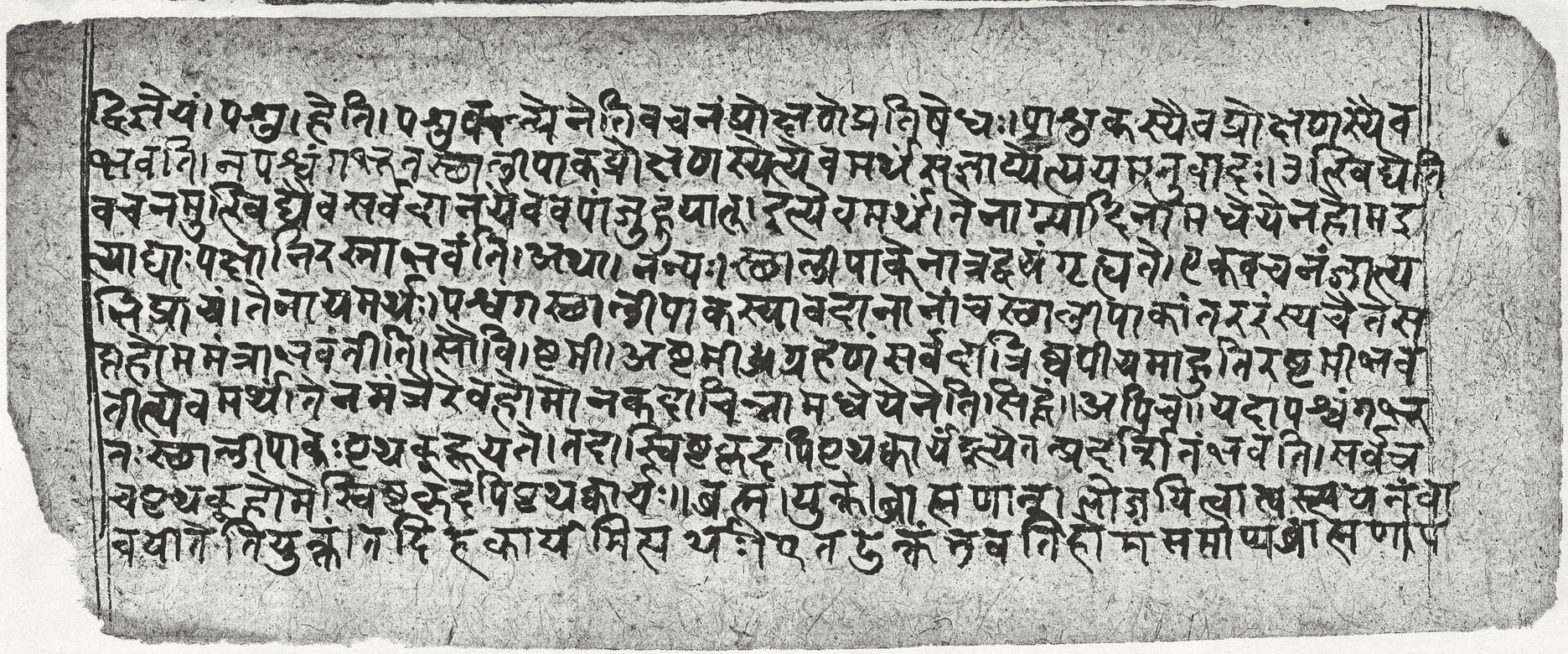

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पत्नीवोद्यच्छ्रपनोत्तरेचाग्नेर्जलार्थंदक्षिणतोदर्भयुक्तंकृत्वाशुष्कंवस्त्रमा
चानेपुनिष्टतंचास्यपुनर्बाधित्वाज्याहुतीर्जुहोतिसमाप्तेदिनेअथपुनर्वोद्वासयेत्
इदमनंतरंकर्मणिकृतेयज्ञोकर्तृकंकर्मनत्वभोजयेदित्यर्थः
इतिचाहोजनपरामर्शीइदमष्टम्याभोजनंश्राद्धमित्यादेशास्त्रांतरे
ऽहरन्यतोनस्मान्नाहमितिसिद्धेअपाकेअपरस्मिन्नहनिनवम्यामन्य
ष्टकंनामकार्यमित्यर्थःतस्यैवमांसादोष्टम्यांपशुस्तंत्रेणैवमांसेआत्मनश्चो ६७
दनार्थंसंस्कृत्यर्थःस्वोदनार्थंचेत्यास्त्रांतराद्दक्षिणप्रवणइतिप्राक्
प्रवणनिष्टत्यर्थंउपसमाधायेतिचात्रैवोक्तंअग्निंपरिस्तीर्योत्तरतोद्वारंकरोति
पुनःपरिस्तरणेनिवर्तनंपरिस्तरणस्यानिवृत्त्यर्थंअत्रापिपिंडपित्र्ययज्ञ
कल्पोज्ञेयःतत्रविशेषमाहाज्योपरिस्तीर्यतस्मिन्काले सरुंबर्हिरुद्धृत्याअ

पसव्यैरवदक्षिणंअवधून्यनुकंपयन्त्रिःपरिस्तरणंयैरुत्तरतोद्वारंकरोति
स्रुवेणेत्यस्मिन्काण्डेएतानिपंचवासादयेत्तत्रैषानित्यश्राद्धे
पंकार्यंगृह्यकर्मणिसर्वत्रैवरूपाणिनित्यनैमित्तिकश्राद्धेपणंकार्यंनलो
किकेअर्चितप्रतिषेधात्श्रपयित्वैकंकपालंवेत्यश्रपयित्व
वचनस्यवरुवर्जितानांनित्यानिश्रपणनिषेधपरत्वेनापिसंभ
वाद्रसक्तवोदधिमिश्रास्तुदधिमंथाःप्रकीर्तिताःमधुमंथाघृ
तमिश्रास्तुसक्तवःउल्लेखनकाण्डेद्रलेखलिखेत्
उपैचसक्तदाडिम्नैरवस्तरणीयात्रपिंडाल्पेनाइदंकर्मपिंडयुक्तं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विधानेन कार्यमित्यर्थः हुत्वा घृतारब्धाघानं तंहुत्वा अन्नेण पक्वेनाघाराद्यं तं
ह्यात्र्यंदनादित्यश्रुत्यन्तमुदुम्बरमधुमंथवर्जं घृताभ्यक्तमनुक्ता प्यानावहुति
द्वयंहुत्वा मेदणमनुग्रहयत्रोषानिवेदनं तंहुत्वा पित्र्यः पिंडान्नहणुयादित्यर्थः
पिंडदानेमधुमंथाअपि याह्याः स्त्रीभ्यः पृथक् मात्रेपित्रामध्येपितामह्येपिंडा
निहृजायात् नत्रोदनादिपंचभ्यः सुरायामन्वाधिकेऽवनीयार्थः पित्र्यादिभ्ये ६८
याणामेवपित्र्यस्यस्यहृच्छत्वान्नहिधानस्त्रीणान्नाग्नौनिहुत्वा पिंडपित्र्य
तंकल्पेनेत्यनुवर्तनीयंओदनायदुंबराद्यामंचमनीषिणः गोईमाधी
चपैधीचसुरानुत्रीन्थमनोऽधिकवचनैपंचानामवाघनाथाकर्षः षट्सुनः।
ह्यान्हैरवयोरुन्नयेषांपिंडनिपरणमुक्तंकल्पनामावरः कथैचिरवेधश्चक

र्ध्वः नास्येकेदृष्टंतिः यदाहौकर्ध्वंतदाआयतेभवतः यदाषट्नदापरिमंडलाःहयोरि
तिवृत्वनात्रकर्षाःक्रियंतत्रषान्नुवः स्वधाघात्रहर्वाचलेखाहुर्वाकर्षः प्रर्वाचकृष्णाः नाः
हर्वाः एतदुक्तंभवति।।द्वेलेखाद्विकर्षः षट्कर्षपक्वेषुपूर्वस्योलेखायांकर्षहर्वा
सुकर्षुषुपित्र्यानिहृणुयादिति अथास्त्रीभ्यः पृथक्वदेकत्रोषः अत्रकिंचिदुक्तंयम
स्त्रिा द्वेलेखइत्यनुपित्र्यस्त्रीषुच।। इथकृथकृनवपावदाअयुजोवाब्राह्मणाक्ष
यंति।। प्रकृतौसमर्थनिगदेषुयज्ञांगदेषुविस्तारोहदुक्तोयतेनस्त्रीपात्रेषुनिक्वापन
नेषुनिक्वासिमंत्रपित्र्यहृस्याहोनकार्यः।। प्रकृतावसमर्थत्वात्पार्वणोहृतस्य
प्रकृतिः अत्रचपित्र्यहृस्त्रियोभिधातुमभिप्रेताः नचपित्र्यहृः स्त्रीवक्तुंसमर्थः
अतोन्यतोवक्तव्यः तत्रापिपित्र्यपात्रमेवास्यप्रकृतिः उत्तरेविकृतीपित्र्यपात्रेचपित्र्यहृः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समर्थः विशक्तिमात्रं च समर्थानेनोत्तरयोः पात्रयोः पित्र्यस्थाने पितामह
अनिता महाराष्ट्रीवद्वचनान्तोवक्तव्यविति। तद्यथा। समानप्रकरणेप्रकृतिभावोना
स्तीतिस्तापितमनन्ये। क्षाप्यकरण। राज्यायदेनदृतितुश्रणयेद्रियत्रा। तेनात्रेघपिपि
त्र्याद्यएवप्रयोज्यइतिसिद्धं। यथातत्रकृथंचित्रगोण्यालक्षणयावाअन्यथावात्रीना
ह। तथैवत्रापिमानुरक्षिद्ध्यात्। तेनोहोनैकार्यः। अथतत्रोत्तरयोःपात्रयोस्तोक्ष्यु ५७
पगच्यते। नहिशुंधंतांपितरइत्यत्रत्रयाणांवचनमपार्थकंस्यात्। तस्मात्पित्रादे
एवसर्वदाप्रयुज्यतइतिसिद्धं। शुंधतांपितरइत्यत्रपित्रपदमसमर्थं। प्रकृतिस्त
त्रसमर्थंभवतितेनतस्याउहःकार्यः। शुंधतांमातरः शुंधतांपितामह्यः शुंधतांप्रपिता
मह्यइति। एतच्चसोपवेत्यत्रहिमातरौस्यातांपितामह्यौप्रपितामह्योवा। तदाअसा

वित्यत्रहयोरपिनामनीअर्थात्। यदाबह्वीनामपिनामानिश्रूयंतेतदा
श्रुत्यस्थानेहिमातृणांनेत्रवामित्यूहःबह्वीशुंधेत्यूहः। येनाश्रुत्यकेविहितेनस्त्री
लिंगंनकुर्वंतीतादृग्विधायीएतच्चेनत्रयत्रनामत्रान्वित्यस्यायमर्थः। हेनतेएतांपिंड
रूपमन्नंभुंक्ष्यंचान्यत्रश्यामनुयंतिनेष्यंतीत्यर्थः। अनुयांतिनश्चयदिस्त्रियोरवस्तुः
तदोहोयुज्यते। यदिपुमांसएवपुमांस्त्रियश्चवानदानयुज्यते। पुमान्स्त्रियं
तिपुंसकंनोपादाआचार्येणयुक्तंपुंवद्भिथुनइति। अनुयांतिनःस्त्रियश्चेतिप्र
तिष्ठंतीतिबोधायनवचनात्। इत्थंहितेनपिंडदानेपठितोमंत्रएतच्चेतनासोयेन
तेमातामहायेत्रआचार्यायतेसत्रवायोयतेसुरवोयतेतन्तयोयतेमात्यायतेदो
वासिनःस्तेभ्यश्चएभ्यस्तेभ्यःस्वधानमइतिनेतोहोनकार्यःआपस्तंब

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नतु एतन्नेमारस्तोयाश्चत्यामन्त्रितिमंत्रःपठितइतिस्त्याकेचिद्दहंकुर्वंति॥ तन्नचिंत्यं॥
स्त्रीहित्येकवामत्रानुबंधत्येषुमानत्रान्वेति॥अत्रपितरःअमीमदंतपितरइत्यत्रपि
कृताङ्गत्वाहोनकार्यःअङ्गावसमर्थत्वात्॥पिंडपित्र्यद्रोहितयोःप्रवृत्तिःनतत्र
नयोःसिध्यतुमपिप्रेताःतस्मादन्नहःउत्सृष्टपिंडदानीचसहदेवानुमंत्रणंकार्यं॥
त्राक्यत्वान्नष्टथकूअसावस्यैत्वासावस्येत्यत्रचस्त्रीहित्येबहुत्वेनअस्याङ्गत्वा ॥७०॥
॥७०॥ हाअस्यैजाथांअस्यैंचाभजाथांअंजधमितिवयथाथंस्त्रीणां॥ एथकूवासादयान्त्रा
असंसर्गात्प्रेतहःपितरइत्यत्रोहोनकार्यःअसमर्थत्वादेवामंत्राष्टेतिरस्यान्॥
पित्रपिंडंस्त्रीपिंडंश्चसहदेवोपतिष्ठतांत्राक्यत्वान्नष्टथकूअहंहंसर्ववत्॥मनो
त्वाकूवामहइत्यादयस्तुनहःहर्ववत्तस्माद्यत्रनोहोतिप्रतिषेधात्त्र॥

प्रवाहणांत्रोत्सृष्टपिंडानांयुगपद्देवनाक्यत्वान्नअन्नहश्चपूर्ववच्चऋक्काचावी
रंमेदत्तपितरइतिपिंडेणामध्यमपिंडमादायानत्रैवस्त्रीणामपिमध्यममादद्यी
त्रअन्नहश्चपूर्ववत्॥आचत्तपितरइतिपिंडद्वयंयावायेत्रअन्नहश्चपूर्ववच्चऋ
क्काचायत्रत्वंतुहमिछेतितत्रविदधातिआत्मनिमंत्रान्नसन्नमयदितिनमाद
तिवाएवंनिनवजैपित्र्याद्यस्योहोनास्तीत्यत्रोक्तंतत्रायद्यप्युच्यतेपित्र्याद्यबहुत्व
चनीयःपित्र्यादीनत्रीनेववक्तोसाहचर्यात्रायथामित्रावितिवरुणावितिवोक्तोमित्रा
वरुणावतीयतेसाहचर्यात्तद्वदत्रापिमातरक्तवक्तुनत्रोक्तोतस्साहचर्यंस्यक्त
विदध्यत्रनीयत्यात्तस्माद्यहःकार्यइतिनत्रूमःअसमर्थत्वाद्यहोनास्तीयुक्तमे
वाकेवलमभिधानंसंपादनीयंसपिंडीकरणेनाहियेतत्वंनिवर्त्यपित्र्यनोमसी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्कारविशेषः शास्त्रगम्यः प्राप्यते। तच्च मातृष्वप्यविशिष्टमिति। मान्दरप्यर्भिधत्ते पि
तृशब्दः। एवं च कृत्वैकोद्दिष्टे शास्त्रांतरदृष्टः पितृशब्दप्रतिषेधोप्युपपन्नः। ऊहवा
दिनोतिप्रसंगश्चास्ति। मात्रादयस्त्रयोपि शब्दाः प्रसज्यंते। तेनार्थेप्येवं नेष्यते। पु
नरपि बहुविद्भिर्विचार्यकार्यं। अलमतिविस्तरेण। एते। पक्षे। एतेनेति पूर्वेद्युः प्रभृ
तिकृत्स्नकर्मातिदेशः। एतदुक्तं भवति॥ प्रोष्ठपाद्याः समीपे परपक्षः। तत्राष्टम्यां मा
॥७१५ ध्यावर्षं नामकर्म कर्त्तव्यं। तस्यैतेनाष्टकाकर्मणा व्याख्यातमिति। तत्रापि त्रिष्विह ५७५॥
स्सुकार्यमित्यर्थः। मासि॥ येत्। अपरपक्ष इत्यत्रापि संबध्यंते॥ माध्यगतस्य विशे
षाभावात्। प्रयोजनवत्त्वाच्च। तच्च पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थं। एवमित्यत्र कृत्स्नोपदेशार्थः॥
एतदुक्तं भवति। प्रतिमासपरपक्षे युग्मासु तिथिषु अन्वष्टक्यवत्पितृभ्य एव श्राद्धं कु

र्यादिति। समानकालत्वात्समानकार्यत्वाच्च पार्वणस्यास्य विकल्पः। एवं वा सूत्रच्छेदः॥
मासि। तृभ्यः। प्रतिमासमपरपक्षे अन्वष्टक्यवत्पितृभ्य एव कुर्यादित्यर्थः। अयु। येत्॥
श्राद्धकर्मणि सर्वमयुग्मासु संख्यासु तिथिषु प्रतिष्ठापयेत्। गंधमाल्यादिसकृदेव देयं॥
न वायेत्। न प्रसंगः प्रकृते निवर्त्तयति। तेनान्वष्टक्येन वा वरान्भोजयेत्। नियमेन। अयु।
जो वा। अजक्तौ प्रागप्ययुजो भोजयेत्। सप्त पंच त्रीनेकं वा सप्तपक्षे एकस्यैक इतरयोस्त्रयः पं
चपक्षे एकस्य त्रय इतरयोरेकैकः। इदं वान्वष्टक्य एव। युग्मार्त्तेषु। पुंसवनसीमंतोन्नयन
चौलकार्मापनयनविवाह इति पंचाग्न्यायेयादीनि च श्रौतानि वृद्धिश्राद्धस्य विषय इ
त्येके। अन्ये षोडशसंस्काराः श्रवणाकर्मादयश्च श्रौतानि चेत्याहुः। अनिष्ट्वापि नृन्श्रा
द्धे वैदिकं कर्म नारभेदिति श्रुतेः। वापीकूपतडागारामाद्युद्यापनादिषूत्पत्तेश्राद्धस्य विषयः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उक्तयत्रयुग्मान्नयोजयेत्। अयुग्मेषु तूर्वेद्युरथ्यांकाम्येष्वेकोऽदृष्टेऽपि चतुर्थ्यविधिः।
मासिमासि चैत्यत्रा चक्रक्षुरप्रवर्णेन ध्रुवस्थेति। एवमष्टविधेष्वपि श्राद्धेषु ब्राह्मणपरिमा
णमुक्तं। प्रश्नार्थः। एतद्दर्वीधृतिशेषः। अत्र प्रदक्षिणमुपचारदृतिवचनात्। इतरथाह
पुरस्तादुपचारदृतिगम्यते। तिलकार्यं यवान्दक्षुर्यात्। यज्ञोपवीतयुग्मकुमार्दीनामुपल
क्षणमिदं॥५॥ रथीतेचक्रेऽइति कारोध्याहारार्थः। त्रयाणांवर्णानामिदं सवितीरथोना
मबद्धयुगोमंडलाक्षनियद्रथमारोहनिगमनार्थं। ततः स्वपत्नेचक्रेणपाणिभ्यांनाना॥७२॥
अभिषिंचेन्मंत्रेणारक्षोमितिरक्षयः। ग्रहास्तान्स्थूरोऽअयद्यज्ञक्रारनिमुक्ता
स्पुस्तानिवरंडेनस्थूरोऽमंत्रस्थूलयत्र। बहुवचनाच्चबहुषुगारथोनाभिषेनइति
गम्यते। अभिषाइतिरथचक्रोध्याहारार्थः। सारथिनाचोदिताअध्यायद्वादृष्टा
स्त्रिनाभिगछंतिनदासहस्रसनिंचेवनस्यतद्दृष्टेजपेदारक्षोवधार्थं॥ एत॥

स्थानिअस्मिन्रोहितिशेषः। अन्यान्यपिराक्षसघ्नानिवानस्यान्याधोह्येनेतया
नान्यस्मिन्रोहएतयास्मिन्नसमिअन्यान्यपीत्याज्यशुक्रस्रुवस्यैवशेषः स्यात्।
तस्माद्योगविभागार्थमनयेतिवचनं। स्थिरोगायद्यंगमस्यामविदृष्टंतदस्मिन्वान।
गावोअर्वाहीषांयुगंचेत्यर्थः। इदमस्मिन्नंनाकदाचिदपुनरथेगावोधिमंत्र
लिंगात्। नहिरथस्यगायुक्तंचिह्नंयुक्तंचस्यात्। बहुयुगत्वादश्वयुक्तत्वाच्च॥ स्त्रि॥
नावोंआरोहेतिशेषः। आरुहेमेतिमंत्रलिंगात्। यदादानावमारोहतिउडुकारणार्थंतु
दातदाएनयारोहेत्। नावारेत्। नवेनरथेनयदागछतितदाचशेषः। वानस्पत्यंपात्रं
स्याद्दर्भमपिकुर्यात्। नवोनुपयुक्तः। यत्रास्त्रीयत्रासायुक्तः। अविदासीअशोच्यः। आम
त्रणादिना स्वीआहरेत्। अन्यंकुंभंअन्यद्दकुंभोपयोगिद्रव्यमाहरेत्। आहृत्यतत्संतः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्यायतः गृह्यसमीपंगच्छेदित्यर्थः अन्यमोहेन जपिंस्यानवरथादेवमोहेन दक्षिणा मन्त्रा
न्तस्त्वंगृह्णतिपयमानोजपेत्ववथादित्येजपेदितिदोषः नास्मिन्नेवाहनिनद्वीयु
र्योजपेत्त्रीण्येतानिजनीकानिमन्त्रवत्तकानितस्मादृषोभुस्युः एतावान्नवरथेषु
दोषः ६। अथारीक्षाऽन्यतरेतिदोषः उक्तोर्थः अतःशब्दोहेत्यर्थः तस्माद्धेतिनिमित्ते
सप्तहिरण्यीसवतः तस्मादेतत्पुराहोत्यतरेति यद्येवंकाम्यकर्मण्यनर्थकानिने
तदेवन्यायविदःपरिहरंति तत्रैवाहिकारणंराद्धश्चेति एकत्रक्षणयुक्तायांदिशावास्तु ७।
कार्यमित्याह अनुक्तमाध्वर्यमितिशेषपरिमाणकःयथायवंनहोष्यन्तिश्वस्तिति।
यत्रविवादोभवतितदेवादिष्वार्ज्षेवदन्मनुपोषकारश्चेदंदर्शःएवंविधंयद्
मन्त्रवत्तत्कार्यंयस्मिन्नुक्तेतन्नत्रकार्यमेवयेऽपानुमितिसमूह्यानेपरिस्वा
योदासस्योदितिवर्त्तते अपामार्गादानेप्लुतिगत्योरेनोनितिवक्ष्येएतानीतिनत्र

सकुवत्तमस्यान्येयेवंप्रकारणिवास्तुविधायांनिधिहान्यहास्यानीत्येवमर्थंयत्र।
एहीयस्मिन्देशेआपःसर्वाभ्योदिग्भ्यःआगत्यमध्यंप्राप्यतंदक्षिणंप्रायनीयी
परीत्यप्राङ्मुखागच्छेयुरपतंत्यः नत्वोपनूदसःअद्रावंकुर्वंत्यइत्यर्थः एतत्लक्षणंच
कंवास्तुविद्याहृत्तधनधान्यादिभिःसर्वैःसमृद्धवति एवंध्रुवेतत्प्रदानेतंभवे
दिति सर्वत्रखिलांमध्यतोनिम्नामीषच्चावणांश्चमिश्रयित्वाग्रहंकुर्योत्तत्रप्राच्यां
दिशीग्रहिणःप्रायनीयस्यारणंकुर्योत्प्रायनीयस्योत्तरतोपांदक्षिणान्नेति
निर्गमनार्थंस्यूतनिकांकुर्यादिति समायेत्र येनयथाआपोनिर्गच्छंतिसद्रावःसम
वस्यवः प्राच्यांदिशीत्यर्थः तत्रमहानसंकारयेत्प्रायनीयस्योत्तरतः ननुप्राच्या
तरप्रादक्षिण्यादिशोक्तकारणंहेतुः अतःकथंप्राच्यांदिशीत्याशंक्याह तत्रकृत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University-Ramtek Collection

स्कृतिमाह। बह्वृचेति। ऋङ्मङ्क्षतीत्यर्थः। तत्यज्ञैवकार्यं। स्रोवेति। यज्ञगृहास्वैर
मास्तेस्वजनैरागंतुभिश्चसह सासप्तादक्षिणाप्रवेलुर्यद्वृद्धी आदित्योत्यर्थः।
तत्रस्तात्पूतवर्जिनाभवति। दोषश्चसंनीत्याह। युवावेति। अत्रस्तात्वेद्यवानः प्रवैव
यसः प्रमायुकाभवंति। अल्पायुषोम्रियंतइत्यर्थः। कल्हंप्रियाश्चकितवाश्चभवंतिान्
द्यूतेवर्जितत्तत्कथंतर्हितवाता। उच्यते। कितवाइतिनेदंप्रिनेदत्यर्थः। तस्मात्तत्रनकार्यं।
स्त्रीनरेविहितेत्यादत्रद्यपतिपिहवान्। तेनहिकायोदृश्यत्वा। यत्रतावायस्मिन्
योसर्वाभ्योदिग्भ्यआगच्छंतितत्रकार्योसभागृहामध्यइत्यर्थः। सोभुक्तवती।
अद्यतात्रभवानि। ७। अथैतेनासर्वलक्षणासंपन्नवेकथमुत्तरषांबल्लीयत्वेस्या
स्त्रियेवमर्थंयत्नइः। अथविशिष्टाचेतानीतिवास्कयहणंसभाधिकारनिवृत्त्यर्थं।
गात्रुवेदागत्रीनामावटः। तेरवतनउडुतेरवाअधिहितं। पांसुलाकीर्ण

हितेमर्त्तव्यधिकपांसुलदाधत्रास्वाक्षवति। तेनसमेधुनिमद्भवति। तस्मिन्नो
शुरादोर्न्यनत्वेनत्रएतंकुस्मितंभवति। तस्माच्चत्रनकार्यं। अस्तायेवे। अस्तमि
तेमेवगर्त्तमाहुः। परिव्याधइतिचेतानीत्यंतांबाह्यपरीक्षेत्या
सर्वेणतुल्यौयेतेणस्यासिकतोत्करंसिकताबहुत्वमित्यर्थः। तोहिःयस्यामधुरस्चाडुसि
कतोत्करमितिवर्त्ततेपीतंन्यस्यास्याअपिहयंवर्त्तते। श्येतंतोहितंपीतमितित्रयोवर्णा
स्त्रयाणांवर्णानांविरोधाः। अन्यत्सर्वंसमानंतत्। येवाएवंपरीक्षितंवास्कबहुसं
वंकुर्यात्। बहुनाःसीतयाकर्षेदित्यर्थः। ततःसर्वेष्वृदिक्षुसमंचतुरस्रंरज्जुंकुर्यात्।
चतुरस्रंचतुष्कोणंस्थापयेत्कुर्यात्। सहस्रनाथोत्रबहुव्रीही। आयासंवाआमायतंचतु
स्रंवाकुर्यात्। आयतंदीर्घंतत्रैवंक्रमः। परिव्याधइतिचेतानीत्यंतांबाह्यपरीक्षेत्या
ततोवत्समाणंप्रोक्षणंकुर्यात्। नछादातोनान्यइडानीतेस्रक्स्रुवौनातोनीयंजसिहो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्तकेन त्रिःपरिव्रजन्न प्रोक्षति। सर्वत्र मंत्रांते कर्मारंभः। सिद्धिकरणं भवति। नासिद्धं॥
परशुना छिनत्तीति परशुवन्न। अयमंत्रादिरुक्तो। मंत्रांते व्रजनारंभः। प्राचीमारभ्य पर्येति॥
अविचेन। त्रिःप्रदक्षिणं परिव्रजति। अत्रापि चारादित्यस्य चोदितत्वेन व्रजनगुणत्वात्॥
वंत्रा। येत्रा यावंतस्तत्रवंत्राः संभवंति। तत्र द्वयोर्द्वयोर्वंत्रा योरंतरश्लक्ष्णादिसिद्ध्यर्थमव
पवरकादि निवारणानि निवारीदिः कारयेत्। चारणान्यवांतरव्यापाराणि। गर्त्तीयंते। सर्वेषां च ॥७५॥
णानं गर्त्तेषु व्यर्थं किंचनैश्रीफलं चोवट्यात्। नास्यानिर्दहकोभवतीति श्रूयते। मध्यादेशि॥
अस्यांतर्गर्त्तेयंत्रिदोषः अवकानश्रीफलंचावधायास्यामेवोपरिष्टात्संचेन्मंत्रेण। अवधाय
वचनं अवकानश्रीफलयोरवबाधनं। भवतीति। मध्यमस्थूणागर्त्तेवतीयमाणमनुमंत्रयेत्॥
संचाभ्यां। वंत्रा। मानं अनुमंत्रयेतेतिवर्त्तते। अंते। नाडीति। अनेनमंत्रेणमध्यमस्थूणा
यामुपर्यायतमानवंत्रामनुमंत्रयेत्। अन्येनुअतिवंत्रामाहुरिमिछंति। सहावेति। यतस्त्रेः॥

निवाः स्थापयित्वातु दूर्वानिचायतोमणिकं प्रतिष्ठापयेत्। मंत्रेण। ममणिकोना
मजलाधारणार्थं भांडविन्नोषः अरंतिवा। अनयावा प्रतिष्ठापयेत्। अथस्थितिः अथ
मणिकेजापोनिषिंचंति। स्मरणार्थं मंत्रेण। अथैवेति। एतद्वा स्तुत्यर्थं करोति। इन्द्रमि
त्याह। ब्रूहि। दातिः अस्मद्धिरण्यमवधायतां। निःबोद्धतिः अविचेन। उक्तार्थं हि स्म
क्ति। मध्येयीतः अपस्थेतिवचनमस्मात्स्थालीपाकात्त्यागस्मिन्नहेपाकांतरंनश्य
पयितव्यमित्येवमर्थं। पुक्तेवतोब्राह्मणान्नित्यंवास्कानित्यंवास्थितिभवंतोब्रु
वंत्विति। तेवनित्यंवास्कानित्यंवास्थितेऽस्यात्। उक्तार्थमन्यत्। स्त्री। उक्तंतेन॥
यदुक्तं गृहप्रपतनंप्रपद्यते। गृहानहंसुमनसइत्यादि। तदादानिमित्तापिकाये
तिअर्थः। अन्येतुआहुः। यदुक्तं मणिकंप्रतिष्ठापनादिनित्यंवास्थित्यर्थं। गृहप्रप
तनसंज्ञेभवति। किंसिद्धं भवति। मणिकस्थापनात्त्यागेवबीजानिस्थापयित्वाद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University-Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥अथा॥यज्ञाः॥उक्तोर्थः॥अतः॥शेषेत्यर्थः॥यस्मादेते महतो निःश्रेयसस्यावाप्ति
रूक्तस्मान्महायज्ञाः॥पंचयज्ञानामहायज्ञावस्येतइत्यर्थः॥इमेनइत्याहदेवाइति॥
तेषांस्वरूपमाह॥नचातइति॥वैश्वदेवंत्रयोयज्ञाः॥उक्तास्तत्रयदग्नौजुहोति
इत्याहुतीः॥सदैवयज्ञः॥यद्बलिंकरोतिअथबलिहरणमितिसंज्ञेनयज्ञः॥यन्पि ॥७७॥
तृभ्यःस्वधापितृभ्यइतिसपितृयज्ञः॥यत्स्वाध्यायमधीतेअथेस्वाध्या
यविधिरित्यनेनविधानेनसब्रह्मयज्ञः॥यन्मनुष्येभ्योदातितन्नोतिथान्नो
जयेदितिस्मृतिविधानेनसमनुष्ययज्ञः॥अस्मर्वाणांविधानेनेतियदग्नौजु
होतीतिसिद्धवदुपदेशो॥नोपपद्यतेयतोग्नौजुहोत्येवखल्वस्यत्॥अथवास्त्री
तरसिद्धानामनुवादः॥नह्यस्याध्यायविधिरितिब्रह्मयज्ञविधानसमया ॥७७॥

र्थकंस्यात्॥तस्यापितत्रसिद्धत्वात्॥अन्येतंत्रपरिहारार्थेब्रह्मयज्ञस्यापदेशः॥नचायुक्तं॥
तंत्रंचेदृष्यासिद्धत्वान्॥पंचयज्ञानांहितैत्तिरीयारण्यकेमूलं॥पंचवाएतेमहायज्ञाइया
दि॥तेमूलंचैवसतिकथंतेत्रंचेदसंभवः॥तस्माद्वैश्वदेवादयश्चपंचयज्ञाइतिसिद्धं॥
मनुनायेवेमेवोक्तापितृयज्ञवर्जाःपितृयज्ञस्त्वन्यथोक्तावानाएकेमन्यन्तायेहिप्रपितृर्थपा
यज्ञइत्॥नचैवान्नायेकश्चिद्वैश्वदेवंप्रतिहिजोदद्याद्हरहःश्राद्धमन्नाद्येनोदकेन
वा॥पयोमूलफलैर्वापितृभ्यःप्रीतिमाहरंतिमनुःगानेवंनाअस्यदंप्रयोजनं
भोजनार्थत्वेनकस्यचिद्वैश्वदेवस्येत्युक्तं॥यस्यानोनाग्नियतोनतत्रसोक्तमग्नि
प्रतिषेधात्॥अतश्चनात्रसंस्कारार्थंतत्रयदापरमन्नमुपवसतिवातदास्मै
स्कार्यंस्यपाकस्यात्राभावात्संस्कारकर्मणोप्यभावःस्यात्तंनिरूप्यर्थमिदंतेनपंचम
हायज्ञार्थंसर्वथापक्तव्यमेवेतिसिद्धं॥अनेनाप्युपायेनवैश्वदेवमङ्गार्थमपीदंसा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धितंप्रवति। अपिचसर्वथापाकासंप्रवेपुष्पैःफलैःरद्भिर्वाकुर्यादित्येवमर्थेचोक्त्वाआ
पत्रमपिदानयामाकाष्ठमपिहुहुयाद्रात्रमपिबलयज्ञंकुर्यादितिनत्वेतुप्रयतेत
त्राद्रैस्तान्त्रमापयेदितिवाअकरणेप्रायश्चित्तमपिश्रूयतेउक्तंचब्रौधायनेनाएतेस्व
पंचयज्ञेभ्योयत्रकोपिहुतीयतेमनस्त्यादुतिस्तत्रप्रायश्चित्तंविधीयतेतथाह्यहन्य ३८
हवापिप्रमादादृक्तेषुनुतिस्तंतुमनीहुत्याक्तस्यास्रुणीनेपन्नादनाहंदास्या ३८
हंवातिष्टन्तेषुसर्वतोवनस्त्रोवास्रुणीहुत्याकार्यंतुमनश्चकुरितिकविदाचोचुरि
वसेषपिवैश्वदेवंकार्यमित्येवमर्थमितिव्याचक्ष्युःतदयुक्तंपंचयज्ञविधानंतु
नकुर्यान्मित्यतन्मनोरितिनिषेधात्।अथविधिःउक्तोर्थोविधियहणंविधिरेव
ज्ञायतेनत्वमरत्येवमर्थीतेनवैश्वदेवस्यपुरस्तादुपरिष्टाद्वाध्यायप्रकरणइति

(79)

यमइतिसिद्धं॥आचार्यंवाहृदयंअन्यस्यांवाअनिदिताय्यांदिशिकार्यमित्येवम
र्थंबहिरसंस्पवेयामेध्येतव्यमित्येवमर्थंवातथाश्रुतिःयामेमनसास्वाध्यायमधी
तेसाहुत्यतिस्नात्वेयथाजपइतिवचनमपोवगाह्यस्नायादित्येवमर्थं॥शुचौदेशे
वस्त्रेशुचौदेशे॥यज्ञकाण्डीयानन्तरंनियमइत्येवमर्थंयज्ञोपवीतीयहणं॥नि
यमेनात्रयज्ञोपवीतीस्यादित्येवमर्थंनेनदहनकर्मणिप्राचीनावीतित्वंसिद्धं॥आ
चम्यनिवर्तकर्मणानवमनविधानार्थंअदृक्चेवासाइतिअनाईवासाश्चवेदित्ये
वमर्थंततःप्रक्षालनादर्भाणामहदुपस्तीर्यतेषुआङ्मुखउदपविश्योपस्पृश्यदक्षि
णोत्तरौपाणीपवित्रवंतौसंधायाचामेत्॥महर्दितिबाहूइत्यर्थंप्रक्षालना
मिनिप्रागग्राणामित्यर्थःप्राङ्मुखवचनंनियमेनात्रेप्राङ्मुखैःस्यादित्येवमर्थं॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेना न्यत्रब्रह्मचिद्दक्षुरवनासिहृदक्षिणोत्तर मुपस्तृकुर्यात्। अपेतकल्पादक्षिणा
उत्तरोयथोः पवित्रयोः तौदक्षिणानतौपाणी। पवित्रेव्याख्याति। सव्यंपाणिंप्राङ्गुळिमुत्तानं
निधायतस्मिन्पवित्रप्राग्ये निधायदक्षिणपाणिन्यंचप्राङ्गुळितेनसंदध्यादित्यर्थः।
विज्ञायतेश्रूयतइत्यर्थः। श्रुत्याकर्षः सर्वमिदृष्ट्वास्त्रंश्रुतिमूलमिदंवापितृघावा
दृष्टियोः संधिमीर्द्यमाणः नोर्ध्वमधस्तिर्यग्वेस्तेत्यर्थः। संमीलयेद्वाक्षिणीअन्यतरावा॥ ३॥
यतइकारणमानंसमाहितमनसंमन्यतेततथायुक्तोधीयीत। नसंवीक्षणसंमीलन
मनसोनियमः। स्वाध्यायवचनंसावित्र्याअपिस्वाध्यायोसिध्यर्थंतेनसावित्रीमाचाहेति धर्म २
सावित्र्याअनुवचनत्वेसत्यपिस्वाभिधेनोधर्मेकृत्स्नयजुर्गतिप्रणवोनसर्वतेति
सिद्धंओंपूर्वतयः प्रणवमादौसप्तव्याहृतीःसप्तस्वाध्यायान्प्रति

याहृतिप्रणवाद्यांकानेवंकार्यां। सप्तचतेनैवप्रणवेनओंपूर्वकत्वसिद्धेः। यथाअध्वर्युमुखा
स्वाद्ययत्रएकेनैवाध्वर्युणासर्वेअध्वर्युमुखाश्चवंतितद्वदत्रापिपृथक्कल्पनायाःप्रमा
णाभावात्। नन्वेवंसप्तस्वेवव्याहृतिसंज्ञायस्तासत्यंकृतोहोमस्तानसर्वत्र। तेनात्रैवं
त्रएवेतिसिद्धं। प्रत्यृचंस्वरित्येतावावव्याहृतयइतिश्रुतिः। अपिचतैत्तिरीयश्रुतिरेषामू
ळमित्यंतंतत्रैवश्रूयते। ओमितिप्रतिपद्यतेप्रत्यृचंस्वरित्याह। सावित्रीगायत्रीत्रिरन्वा
ह। पञ्चहोतृचोनवानेत्याध्यायमधीतानमोब्रह्मणइतिपरिधानीयांत्रिरन्वाहेति।
तस्माच्चतुष्कंतत्सप्तम्यंसावित्रीयं। सर्वमित्यनवानमित्यर्थः। तृतीयवचनमुपा
करणेपिपञ्चहोतृचोनवानमित्येवंविध्यादित्येवमर्थं। अथा। नीताअथनाद्यः
सर्वेणसर्वंधार्थः। तेनप्रणवादित्रयंस्वाध्यायस्यांगमितिसिद्धं। स्वाध्यायवचनंनम
गादिरेवस्वाध्यायोनप्रणवादित्रयमित्येवमर्थं। तेनअत्रमपिब्रह्मयज्ञेकुर्यादित्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्मिन्पक्षे सावित्रीपर्यंतमुक्त्वा अथ मध्यीयेत। ततो नमस्कृत्य तया परिदध्यात्। तेनाधी
वादित्रयस्य परिधानीयाया श्च नित्यत्वं साधितं भवति। अधीयीतेति मन्त्रनमस्काराधि
कारनिष्ठत्यार्थं। तेनानुवचनधर्मो न भवति। मन्त्राण्यवक्त्यादृश्यं। यैर्नाचरन्त्या
नीं मन्त्राणां नित्यश्रुत्याऽपदेशो न घटते। न च नित्यस्य पशोः पशुनायज्ञेतेति वि
धिर्न घटते। अथ तत्राऽऽवृत्तिर्नित्यत्वादुपपद्यते। तदत्राप्यविशिष्टा सर्वकल्पेषु क ॥८०॥
१८०। त्स्नेवं नामावृत्तिर्नित्यमस्ति। गाथा नाम ऋग्विशेषाः। इंद गाथा दृश्यं यदिदं द्यावा
द्यारा इत्यादि। इदं गाथाः पंच वै नारा संस्थश्च ऋच एवैतदेतेनाधुपश्रुत्यादृश्यं
सर्वमृक्षु दृश्यते। पुनर्वचनं फलविशेषसिध्यर्थं। इतिहासं भारतमाहृत्य
स्मिन्नृक्षु देवर्षिभिः पुनर्वचनं फलविशेषसिध्यर्थं। इतिहासं भारतमाहृत्य
स्थिरोत्पत्तिप्रलयाः कथ्यन्ते पुराणं। नित्यं चाध्येयं पूर्ववत्। अहहिंड्या स्वर्गनि मि
त्तं फलं दृष्टं। अतः स्वाध्यायमात्रेणापि फलमस्तीति श्रुतिमुपन्यस्यति। यदा यति। ब्रह्मयज्ञा
ध्ययनेन देवता स्वयं नीयन्ते। पितरश्चैतयंतीत्याहुः। यद्वा कुत्याः। स्वधेति पितॄ
णामृक्षु यते। पयस्वान्यः स्वधास्तुतः पितॄनुपतिष्ठतीत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि ने
यं। सयामीति। मिति। ऋगादिदाकमध्येतव्यमित्यर्थः। तत्रानियमेनर्ग्गानामध्य
यनेऽशक्तौ। सयावत्कालमेकायमनाः स्यात्सावत्कालमेवाधीयीत।
नर्ग्गाध्येतेत्यानीतिनियमः। सर्वथा समाहितमनसैवाध्येतव्यं। नयज्ञानियमइत्यर्थः।
एतयैवर्चैसदा एतया परिदध्यादित्येवमर्थं। तेनास्या अपि नित्यत्वसिद्धिः। एषानित्ये
वंविधयाऽर्थमायादृष्ट्वान्। श्रुतिदर्शनाच्चैवमंतानां परिधानादनंतरमोंकारदेवता
स्तर्पयंत्यदकेनातर्पणेन स्यश्चसिद्ध्यान्। प्रजापतेर्मारुष्यएकोनत्रिंशदक्ष्यनुष्टुभां

॥३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृश्यं तोदृश्यं तिलयवार्घं मुक्त्वा तर्पयेत् एवमंतानीति एकैकं मंत्रत्वा अथाक्कादिना
अन्तरंतर्वासिनप्रकृतीर्हृदयेनर्षीस्तर्पयति प्रकृतिर्वोक्तवेदः स्वैर्मन्त्रैर्ऋषि
ग्रहणं निवीतप्राप्त्यर्थं यज्ञोपवीतमोत्वेत्येतेन निवीत्य तत्यानतीर्थं विस्रोषः
स्मृतिसत्वसिद्धः प्राचीनावीतीप्राचीनावीतीश्चस्त्यावक्ष्यमाणांस्तर्पयति अयम
पिप्रातेप्रस्तुत्वा सुमंतुत्रयोविंशतिर्वाक्यानि तत्रकहोळादिश्चर्थांस्तर्पयामिनमः ॥९॥
कार्यः सर्वत्रप्रतिवाक्यं तर्पणं कुर्यादेकैकमंत्राणिकर्माणीतिन्यायात् प्रतिदक्षिणापित
रंपितामहंप्रपितामहंचतर्पयित्वा गृह्यानेत्यग्रहत्यतिथिश्लोकेनाभिलाषदाना
दिसाब्रह्मयत्तस्यदक्षिणाश्रवणेयद्दातीतिसिद्धवदुपदेशात् आहुर्वैविधीयतइति
गम्यतेअहर्वैविधानेसतिग्रहानेयद्यादित्यवत्तत्रासदक्षिणत्वंश्रुवतासोमया

गसाम्यमस्यदक्षिणेतिप्रश्नांसार्थमुत्तरवचनमेवोहविर्दानमित्यादिश्रवणंसाश्रूयते प्र
तिपुरुषवचनंपृथक्पृथक्तर्पयेन्नपितृस्तर्पयामीतिसकृत्तर्पयेदित्येवमर्थंपूर्वोक्तो
पवेशानासंभवेपिएवंवाब्रह्मयद्दंकुर्यादितिमेवाहविद्यादिकाःतस्यब्रह्मयत्तस्यदा
वेवानध्यायेयदाआत्माअशुचिस्तत्केनमृतकेनवामलादिनावायदावदेतौशु
चिरमेध्यादिनात्रोभयत्रेत्यर्थः कालश्चश्रुतोश्रूयते मध्यंदिनेऽग्रबल्बमधीयीत
यएवंविद्वान्महाश्रत्रउषस्युदितेहुतेऽग्नौ अथारण्यं अध्ययनमध्यायःतस्यापाकरणं
प्रारंभोयेनकर्मणातदध्यायोपाकरणंतत्कोर्थः अतःशब्दहेत्वर्थः यस्माद्ब्रह्मयत्तोनि
त्यः अतोध्यायोपाकरणं ब्रूमइतितस्यकालमाह ओषधीनांप्रादुर्भावे
सतिश्रवणस्यमासस्यश्रवणेनक्षत्रेयंओषधीनांप्रादुर्भावइतिस्मर्नंयद्दाश्रावणो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राङ्निर्वृत्तौ न स्यात्। तदाश्राऽपदे श्रवणे नक्तंयमित्येवमर्थं दृष्ट्या पक्षर्क्षमाकर्षन्नै
वं नास्ति। तस्माऽपरादुत्कर्षः सवति। तदापि कृष्णपक्षर्क्षमाकर्षन्नैवं कार्यो। वार्षिकमिति
समाख्याबलात्। वर्षासु वर्षासु त्रियतइतिवार्षिकं॥ श्रावणश्राऽपदौ मासौ। वर्षाऋतु।
श्रावणश्राऽपदौ मासावेकमीकरणमाकाङ्क्षते नैवानिरस्ता। श्रवणे नीति। श्रवणेनयु
क्तेकाल इत्यर्थः। नक्षत्रेणयुक्तः कालइत्यनेनाणलुबविशेषइतिनस्युश्। नक्षत्रेत्र ॥८२॥
लुपीतिलक्षणेन यथैतृतीया। नक्षत्रनाम्नि पुंसर्वत्रैवंयोज्यं। पंच। नवा। अत्रापिश्रवणा
स्येतिसंबध्यते॥ मध्यगस्यविशेषाभावात्। प्रयोजनक्त्वाच्च। श्रावणमासस्यपू
र्णमीयदाहस्तेनयुज्यतेतदाचेत्यर्थः। इतिकालत्रयमुक्तं॥ आज्याश्रेति। आज्यभा
वनयत्नांनित्यार्थः। इत्यानादेशादेवाज्ये। सिद्धे आज्याहुतिवचनमुत्सर्जनेत्यनेनवाज्ये

नैवजुहुयात्। नाग्नेयेत्येवमर्थेपरिस्तरणविकल्पस्यासंभवात्। अथाहोनिदधिमिश्रा
न्सक्तूनित्यर्थः। मंत्रानाहाग्नियेकाएकायहणंकुर्यात्। कृष्णेछ
गःएतेनछागःसमाख्येकायहणंछागानंतरमियमेवैकानवद्यमाणेत्येवमर्थे। नछं।
त्येकाअत्रैकायहणंछागानंतरमियमेवैकानवद्यमाणेत्येवमर्थं। अनयोर्विकल्पः। नाकळ
समाम्नायस्यबाधकत्वंसमाम्नायस्यइदमेवस्तंगृह्यत्वंत्यज्यंत्वपासिद्धं। तत्रनाकळा
नांसमानीवइत्येषाश्रुतिसंहितोत्पत्तौ। बाधकानांतुतच्छेषोत्पत्तौसंहितो
त्पत्त्यादित्येवंविनियोगयुक्तः। अध्वर्युमंअध्यापयितव्येरित्यर्थः। अध्यापेरन्यारभ्य
त्येतावतैवसिद्धेअध्येष्यमाणइतिवचनंभव्यायाभावेपिअध्येष्यमाणःस्वयमेवकु
र्यादित्येवमर्थं। वर्षासुछंदांस्युपाकृत्याधीयीरन्। इतिसूत्रेपंचम्यांहस्तेनवाअध्ये

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यमाणोध्यायैरन्वारब्धेआज्यभागौहुत्वाज्याहुतीर्जुहुयादित्येववक्तव्येएवास्योदेवता
स्योकुर्वेतिवचनंसावित्र्यादिनवानामग्निमीळादिविंशतीनांचदेवतायहणेनग्रहणार्थं।
क्रएतास्योदेवताभ्योनेनुहुत्वाएतादेवतास्वत्यत्रचित्रेदृष्टत्रावसनैव्याख्याता।प्रातरधि
सकुर्वचनमाज्यनिष्टत्यर्थं।परिस्तरणैरंजलिमेतार्थायपआसेचयतोनमामहेतिजपेत्।
नादिवेदारंभणांतत्रोक्षाणमपिकार्यंअपापेत्।पश्चादग्नेःप्रागग्नेषुदर्भेषुउपविशतीति।
ततःशरावादावुदकमासिंचतदर्भानिदध्यात्ततोब्रह्मानंछित्वोजपेत्।स्वयंनि
र्वेःसहसंनिवेशजपविधेदनार्थंदृश्यकर्मण्यनिमित्तेसुपांशुत्वंतापिष्ठामतस्माद्ध
र्वेरेवजपेत्।अध्यापनविरोधाच्चौंकारस्तताक्तोत्रोच्चाहतीःसम
स्तास्ततःसावित्रीएतत्रयंविरचय्यस्यवेदादिमग्निमीळइत्यारभ्यस्तत्कमनुवाकंवा

आरभेतावरार्धःप्रणवाहृतीनामभ्यासार्थःअथसर्वप्रायश्चित्तादिसमापयेत्।अथो।
स्वर्गेअजस्रंतेन्यसावानेकस्तत्रकर्मनिदेशः।वेदारंभणमात्रमुतिदिनयतेएतां
स्योदेवताभ्योनेनेतिग्रधानहोमःतेनपात्रानमार्जनेनभवतीतिसिद्धं।षण्मासीत॥
इदंवचनमुपाकृत्यनियमेनषण्मासानधीयीत॥नोपरमेत्वेवमर्थंसमाप्त्यनाव
लचारिधर्मेत्यर्थः।स्वाध्यायकालेयेविहिताधर्माःमधुमांसस्त्रीगमनखट्टाशय
नादिवर्जनादयःतैर्मुक्तोधीयीतसमाप्तेःमेखलादयस्तुनषण्मासंतिअस्वाध्यायच
र्मस्वात्।यद्यारण्यब्रह्मचारिणइत्यर्थःअस्मिन्नध्ययनेब्रह्मचारिणामपिप्रत्यय
र्थमिदंतरथासमाप्तेनामवैतिरोकास्यात्।जायात्येके।समाप्तोजायांगच्छेदित्ये
कआहुः।ऋतावेवगच्छेन्नाचनाविवाहःप्रजातन्तंतमनंप्रजापतित्वसिद्धयेकार्यः।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रजोत्पत्यर्थमित्यर्थः। तदर्थकार्यनान्तत्वित्यर्थः। ऋतुगमनं सर्वथा कार्यमेवेतिषामपि
प्रायः अकरणदोषश्रवणात्। अनुस्नानंतु तुर्योस्नायामनिच्छन्नापद्यन्ते। घारायां
स्नूणन्यायायंकल्पनयात्रसंन्यायः वाधितः तेएतदुपाकरणमित्यर्थः। आवसथेरि
ब्रुवन्नवैदिकीयसंज्ञा। नपारिभाषिकीनिदर्शयति। अर्चर्थसंज्ञेयमितिदर्शनंत्राकृ॥
मध्यायंति। मध्यमाष्टकायहणंषण्मासांनल्लक्षणार्थं। नन्वस्याःसमीपमाद्यांपौर्णमा
स्यामित्यर्थः। प्रातस्नानेचैवैदृश्यते। एतास्त्याद्युत्वासावित्र्यृदित्यः आज्यमित्युक्तम ॥८४॥
निमीळादिभ्यो। नन्वुत्वास्नालीपाकयहणमकृत्वा। नेनेति। प्रयत्नेननियत्नेन ब्रुवं न
गृह्यसिद्धमनंग्राह्यमितिदर्शयति। ननःस्थिष्टकृदुत्तरोवेदारंभणंतत्तोहोमस्तोषसमा
प्यआपोवगाहंतीत्यर्थः। एनांयंति। स्नात्वा सावित्र्याघानवा अग्निमीळाघास्थविंवा

तिनर्पयतीत्यर्थः। ऋदेवनाआदित्यनर्पयेयुः। द्वितीयांश्चत्वानर्पयामीति। एकोनविंशाद्व
क्यानिस्त्यात्वाचश्चत्वस्तर्पयेयुः। आचान्तेश्चापत्रअहनयूतांगतर्पणंउक्तंनदेतदंगत्वेन
स्नानीमपिकार्यमित्यर्थः। वक्ष्यतेदेवतातर्पणसमुच्चयार्थः। तेनप्रजापत्याद्यापितर्पयः।
देवतास्तर्पयंतीत्यत्रदेवतायहणमत्रापितर्पणार्थं। ऋस्थतत्रोक्तएव। एनार्जनेअ
स्येयसंज्ञा। ननःषण्मासान्षडंगान्यधीयीतेषण्मासानधीयीतेत्यारभ्यएवमंताध
मीयहणाध्ययनस्यैकाङ्गस्यैके। अन्येत्वविरोधमाहुः॥९॥अथाकाम्याः। तत्रायांयाइष्ट
यःपत्नीवश्चआयुष्कामेनयष्टव्यमित्याद्यायायंश्रुतमालक्ष्यतत्तत्कामइत्याद्यांश्च
तेषांस्थानेकाम्याःपाकयज्ञाःकार्यइत्यर्थः। काम्यसोमस्थानेसोमोनकार्यः। सोमत
त्रस्यदृष्टअविधानात्। तत्रद्रव्यमाह। वैरा। वः श्रौतायांयेपुरोडाशास्तेषांस्थानेचरवः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कार्यः। पशुस्नानेपशुरेवकार्यः। समानजातीयस्यहिवाद्योस्तवस्योषधिसामान्यान्नपुंसः
उक्तंचबोधायनेनायेतुपरोडाशास्तेइत्वरवइति। नामधेयेनहोमइत्युक्तं। तानेवो
ति। अन्यथाकेयलाआहितोरनाहितोनेश्वसाधारणाइत्युक्तं। काम्यस्त्वनाहिताग्नेर
वश्यवंतीयेवमर्थमिदंवचनं। नैमित्तिकान्याहाअथाश्वरुःव्याधितोज्वरादिग्रहीतः आ
शुरस्त्यगतेः। यस्मगृहीतेः। चैषुनिमित्तेषुषडाहुतिर्नामकार्यः। षडाहुतिरितिकर्मनाम।
स्वरूपग्रहणमात्र्यानिष्टयर्थं। मुंचानेनाप्रत्यंचंकृत्वाहुत्वास्विष्टकृतेषष्ठंकुर्यात्। अत्र ॥८५॥
हीनपदग्रहणमेवंकर्मिनेतं। एतेनेतिनवकृत्वंसवति। उच्यतेएतेनेत्यन्यस्तत्रनि
ष्टसर्थं। कः। यौनकेनोक्तं। रक्षोघ्नंषडाहुतिरितिनत्रायनेनैवस्तुकेनहोतव्यमित्ये
वमर्थं। एतरेणिक्षिप्तुआलभ्य। निरस्यचेनषडाहुतिराम्नातः तच्चुरुस्त्रुवोहलिंगं।
तस्मात्सा हुयान्नित्यर्थमेतेनेतिवचनं। प्रत्यक्षमेवपंचहुत्वास्विष्टकृतेषष्ठंकुर्यात्॥

(84)

स्तुक्कानेवाकर्त्यषडाहुतयोमास्रुवस्त्रियेवमर्थंपदग्रहणं। स्यात्रेत्रअशुल्कंस्व
नंदृष्टंहास्त्रियांपंचभिश्चोपनिषुतःयोमानिवाअनयैववाग्र्वोक्षिवासघासिरिति
विकल्पः। हुसायेत्रअमनोसंदृष्टंअप्रियंप्रत्यदंदृष्टंत्यर्थः। षड्नैमित्तेषुत
डपेत्रःअगायादाअगमनीयागत्योस्त्यनार्यारज्ञस्वंगत्याषष्ठ्योदिषुवाप्रति।
षिद्धरणित्रिषुगत्वाअयोघोन्यस्तमोत्यंघमितिनिषेधः। अस्तोषंलशुनादिगणि
कान्तादिचअप्रतियाद्यंत्रास्त्रंविषमित्यादि। अप्रतियाद्यंहरंचदृष्टंअंगान्न
निवयनस्वरूपंस्वभावोदृष्टेऽपंत्रनिमित्तेऽएतास्याज्ञाज्या
दःआज्याकृतिवत्रनंतंत्रनिमित्तेत्तिमित्यतोसमिधोवाअव
भ्रादितिषेशेषः॥ अपहाःअप्रपश्चेत्वाहाकार्यत्यजेद्वाप्रदानात्
वादः॥६॥ आभ्यांहोनाआभ्यांधिनंस्वपंनः॥ अविदितकर्मणाअकर्म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णाश्रांतेअभ्युदियाद्वेत्यभ्याधितंचपंतेसंतंयद्यस्तमियान्नततोप्याप्यतोनु
पविशांश्चराविनोषंहिस्यागतउदितेपंचास्तिरूपतिष्ठतेअभ्युन्ना।विहितक
र्मणाश्रांतेपुनश्चवति।प्रायश्चित्तमनास्तिरूपेणाविहितेनकर्मणान्त्यादि
नाकर्मणाश्रांतमभ्युदियाद्वेत्यावाप्यतोनुपविशाश्चाहःशेषंस्थिलाअपरेद्यु
रुदितेयस्यतेविश्वेनिवतस्तिरूपतिष्ठेत।अथनित्यकर्मोच्यते।यद्वोप्यतः।
॥८२॥ यतोपवीतीतिव्याख्यातं।नित्योदकःस्नस्नात्वोदकंनित्यर्थः।अतोमार्जना ॥८२॥
दिकार्यासंध्यामुपासीतवाप्यतः।एतावत्संध्याहृद्यसमानं।प्रतिसंध्यमि
च्छमासीतेत्याह।सायान्हःसायंकालेउत्तरापरास्तिमुखःप्रायेणास्ति
मुखस्यर्थः।तत्रापिनीजस्रास्तिमुखः।अपित्वचष्टमदेशमास्तिमुखःप्रती

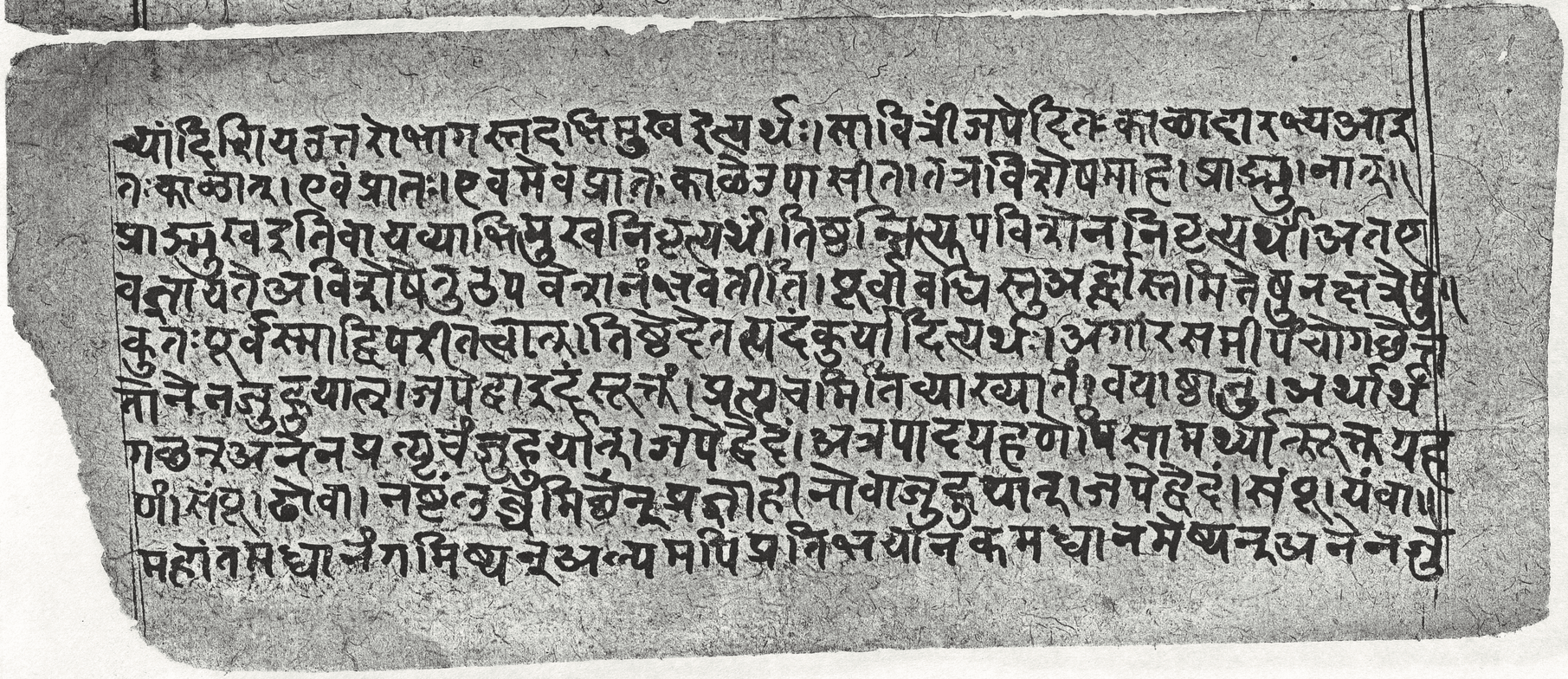
च्यादिशियउत्तरोभागस्तदास्तिमुखस्यर्थः।सावित्रींजपेदित्यकाकारस्यआद
नःकरणात्।एवंप्रातःएवमेवप्रातःकालेउपासीतात्रविशेषमाह।प्राङ्मुखोनाश्र
प्राङ्मुखइतिवाक्यशास्तिमुखनिष्टयर्थः।तिष्ठन्नित्यपविशन्नितिस्यर्थःअतए
वक्तव्यतेअविशेषेउपवेशनंस्वेतीति।इदंविधिस्तुअर्हीस्तामितेषुनस्वेषु।
कुतःएवंस्माद्विपरीतस्यात्तिष्ठेत्तदकुर्यादित्यर्थः।अगारसमीपंयोगच्छे
न्नानेनजुहुयात्।जपेदादेस्तत्।प्रत्यक्षमितिव्याख्यातंवयाष्ठात्।अथर्थ
वणश्चनेनयत्यृचंजुहुयान्।जपेदेदं।अत्रपादग्रहणंपसामर्थ्यात्।तत्तयह
णीसंहितावा।नष्टंत्वमित्येनूनंतोहीनोवजुहुयान्।जपेदेदंसंहितंवा॥
महांतमधानेगमिष्यन्नेअन्यमपिप्रतिस्थायंकमधानमेष्यन्नअनेनजु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुर्याज्जपेद्वेदं ॥७॥ अथैतयवाऽऽक्तोऽर्थः उपकल्पयीतेति तत्र श्लोपः छांदसः।
समावर्त्तनं नाम संस्कारः तेन संस्क्रियमाणइत्यर्थः अथवैदवोपकल्पनेऽपि
द्वितीयकल्पेनवचनमाचार्यायदैतानिचैकादशाद्याणिउपकल्पयेदि
तिविधानार्थं। यद्वायैवा यद्यप्यस्यानेनेत्येतत्तदाचार्यायैवकेवलायो
पकल्पयेत्। सामिधेन्यः। यद्विधेयस्यदृष्टस्यायाऽपरा।जितादिकृत्नः सामिधं ॥८॥
गृहीत्वाऽहरहरादधीतेत्यत्रनहोमार्थंयत्समिदितिलापयित्वेतेनविशेषेण
समिधमित्यत्रमाशब्दादितिसिद्धं। आर्द्रो। मोवा। अक्षावाताशुष्कामित्ये
थैः उपसत्कामः आर्द्रशुष्कामित्यर्थः। स्योनाभागआर्द्रः अपरः शुष्कः उपावीत।
आहृतांसमिधमुपदिधातीत्यत्रनहोमो। ततोब्राह्मणेभ्योगादक्षिणादद्यात्

कर्मीगच्चेन्नोजनंचदद्यात्। ततोगोदाऽनोर्नकर्महापिकुर्यात्नाकर्मयष्टणंकर्मैवकुर्यान्ना
हुत्वावाग्यतइत्यादिनियमाः कार्याइत्येवमर्थंइदंकर्मत्वयैवकरोमिसमावर्त्यमा
नदृत्यधिकारात्। अहरहरीनाशआसायेत्रा मंत्रानासवाचकान्नकुर्योदित्यर्थः। ऊ
ह्यानिधूमः। ओषधेत्रायस्वैनं। स्वधितेमामाहिंसीः। वपतेदंसमाशुषा। दायधासं।
नेनमभ्यायुषेदक्षायत्रा। त्रिरेनुसंवं। मामेआयुः प्रमोषीरिति। एकाकेनाज्यमु
दगंकुर्वीतेतित्रोषाकरंजानित्यांयत्रैकंबीजं। नदेकस्मैतकंतत्येषयित्वाततोनमइ
त्येकुर्वीतेतित्रोषाकरंजानित्यांयत्रैकंबीजं। नदेकस्मैतकंतत्येषयित्वाततोनमइ
त्येकुर्वीतेतित्रोषाकरंजानित्यांयत्रैकंबीजं। नदेकस्मैतकंतत्येषयित्वाततोनमइ
नमकारश्चवाहुतीनां। यीतानांतिवस्त्रैमंत्राऽनिःद्विवचनस्यदेवतापरत्वात्। सर्व्य
एवमांजयीतानंतोदक्षिणां। सयंमनुष्याञ्जनेतोप्रथमक्षितिश्रुतेः। प्रतिवस्तुमै
त्रायणिः। अनमाघ्नानाञ्जनेनमणिकुंडलेआबध्नीतासुवर्णकुंडलेइत्यर्थः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्र स्त्रिणं सर्वं पश्चात्सर्थं मंत्रान्निस्कृ। अनुपेत। पश्चाद्धोमाभिकृतः अत्रैव
नात्र अनुलेपनं कुंकुमादिभाद्धारजन्यः अग्नेनुलिंपेतानदंवैश्रयः अग्नेनुलिं
पेताऽपस्कंस्त्रीअग्नेअनुलिंपेताऽरुविनः अग्नेनुलिंपेरन्न। अर्थविधिस्ता
वैत्रिकः कुतः स्त्रीविधानात्। अन्याभीतानमान्नोक्तं स्त्रजमपिनबध्नीतामा
लिंयीतायद्यहीतानमान्नेति ब्रुवुस्ततः स्त्रीमित्यपिधायबध्नीतादेवादनोउ ॥८८॥
॥८८॥ पानहौचर्ममयौनेआतिष्ठेत्। सक्तमंत्रः। द्विचनात्ततः छत्रमादत्तेवेणु।
दंडंआदत्तेअयुग्मेनि। सक्तग्रहणमायुष्यमित्येतावन्मंत्रइतिरांकानिवृ
त्यर्थंकुतः रांकावाक्यस्यपरिपूर्णत्वात्। आयुष्यमित्यायुष्करणमित्यर्थः। नि
ष्ठुहणमन्यत्रासीनस्यकर्मणिस्वंतीतिज्ञापनार्थं। स्मृतेचमेअस्मृतेचमे
॥८॥

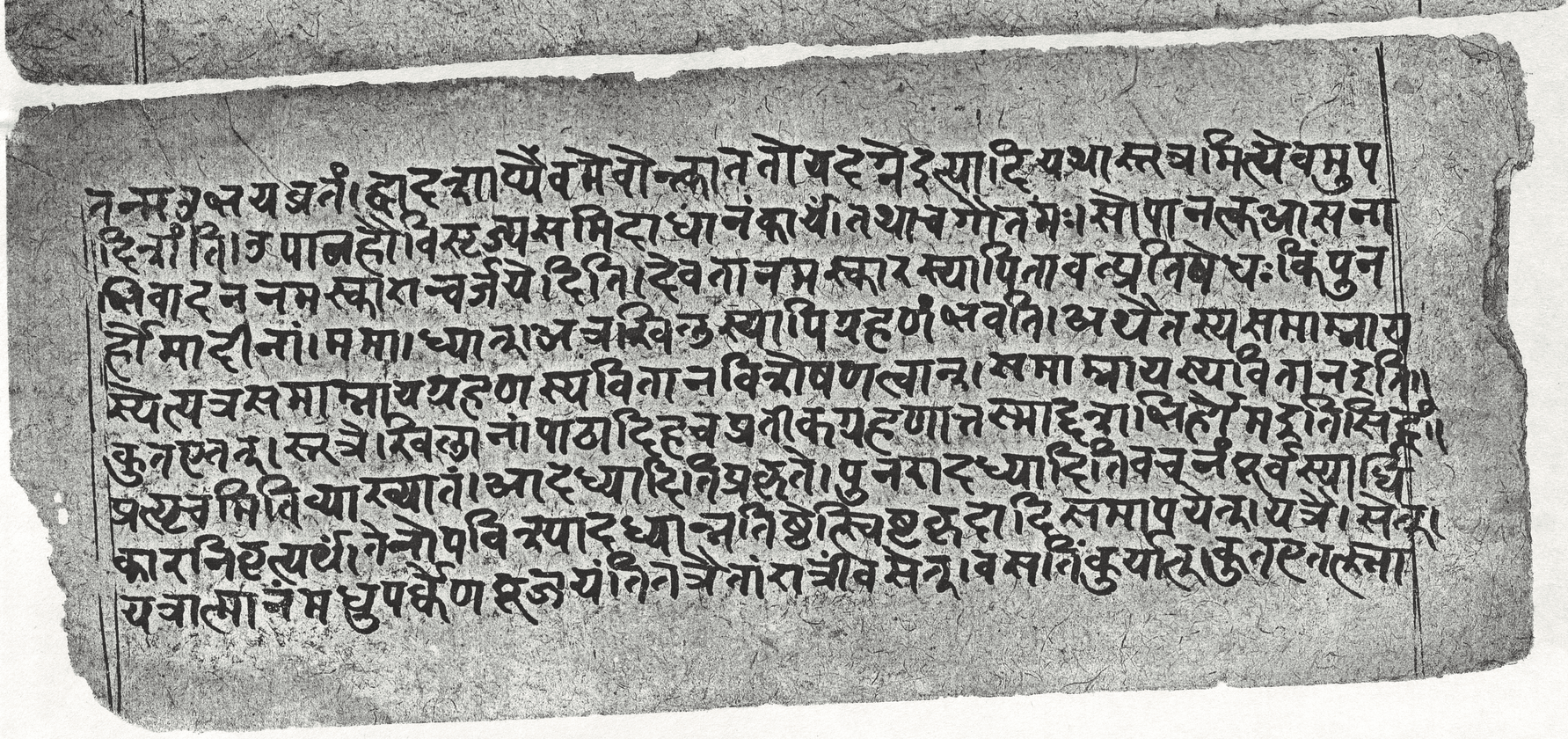
तन्मनुष्ययज्ञेंद्वादशार्थेवमेवोन्कातोयदग्नेइत्यादियथास्तचमित्येवमुप
दिशतिउपानहौवस्त्रस्यसमिदाधानंकार्यंतथाचगौतमःसोपानत्कआसना
सिवाद्नमस्कारंवर्जयेदितिदेवतानमस्कारस्यापितावत्प्रतिषेधःकिंपुन
र्होमादीनांममाध्यात्राज्ञचस्विल्स्यापिग्रहणंश्रवणंअथैतस्यसमाम्नाय
स्यत्रसमाम्नायग्रहणस्यविनानिरोषणत्वान्। समाम्नायस्यविनानदृष्टि।
कुतस्तद्। स्तत्रैवलोनोपाठादिहचव्रतीकग्रहणात्तस्माद्वाग्नेहोमंसिद्धं।
प्रस्तरमितिवास्यात्। आदध्यादितिग्रहणं। पुनरादध्यादितिवचनंसर्वस्याधि
कारनिवृत्यर्थंनेनोपविस्यादधानतिष्ठेत्त्विष्टकादिसमाप्ययत्रा। यत्रै। सक्तू
यत्रात्मानंमधुपर्केणक्लेयंतेनत्रैनांरात्रीवसक्तूवसतिंकुर्यात्कुतस्तत्स्मा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तकायोपस्थिताचेतिवस्त्रान्मधुपर्केणइत्तेनमितिलुप्तं।अस्यकालमाह।विधा
स्नातंविद्योतेगुरुमर्थेनमिमंत्रयतिकथमर्थमहंतेकरवाणीतिउरूयर्थमर्थमा
हातंस्त्यास्नानंकरोतिअथवानुज्ञातस्नायात्।स्नानंसमावर्त्तनमित्यर्थः।वि
द्यांतरतियाख्यातंपाद्।तस्यैवात्तेउपदेशादेवब्रह्मत्योसिहेदंवचनंनकेनचन
स्नायामित्येवंसंकल्पयेदित्येवमर्थंनननं।यान्।ननयायान्।नना।धुनात्।
वर्षवैत्रैचतुरामनेनप्रतिषेधानष्टाहेत्रानकुनसंधेनाअन्यांश्चप्राणसंत्रा
यान्नाभ्यापद्यतायस्मादिन्द्रश्रुयतइत्यर्थः।वर्षतिनधावैदित्यादिप्रतिषेधोस्य
प्राणसंत्रायप्रतिषेधस्यतापनार्थः।अर्थसंत्रायथास्यापदिनलक्षणः।स्नाति
कोहिमहद्भूतंतेश्रुयतेकथंपुनस्नातकस्यमहत्यमुच्यते।देवैश्चापिमनुष्ये

श्चनिर्यन्यानिशिरवचाग्रहःसयतेयस्मात्तस्माच्छ्रोग्रहाश्रमीति।
एरावीतासमाहृतःस्वन्विवस्यमाणःशिष्यःगुरोर्नामब्रूयाद्देवदत्तोगुर
वदतिचुधीष्वयैयथाअथास्येदंतिदंक्षोइतिनतेस्वंचब्रूयाद्देवदं
स्यस्थानेआश्रमंनिर्दिशेद्देवदत्तगार्हस्थ्यंवत्स्यामोक्षोइतिवत्स्याव
इतिहिवचनमावेथेनुपपन्नः।उच्चैर्नाम्नः।नाम्नउच्चैर्ब्रूयात्।गुरुना
मुपांश्चैवब्रूयादित्यर्थः।प्राणापाश्रुतःप्राणापानयोरूरूयचोच्चैर्नामचु
पांशुब्रूयान्नोपदित्यर्थः।ननुत्तरत्रैवस्यतिअतोगृह्यजपतीतितस्मादार्ष
स्यापांशुदृष्टशक्तिस्यायुपाश्चवस्तश्चविभक्तःउपांशुतिनवाचंउच्चैर्जपतिचाद्
नायामुपांशुत्वमनियमितंज्ञापनार्थंदीतेनवेदारंभणउच्चैःप्रयोगःसिद्धः।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथवा । ऊरेरचिकारनिर्देश्यर्थमिदं । वेदारंभणेऽङ्गैः प्रकरणमन्यदप्युक्तमेव ।
आमंत्रणं एतांश्च उपांशु ब्रूयात् । शिष्यः । अतो । वचो अतोऽहं आचार्यं ज्ञप्त्येतौ मंत्रौ अ
तोऽहं ज्ञपनीति वक्तव्यं । वीप्सार्थं तु ज्ञपनीति । तायते । त्रयं । वै । आमंत्रणं । ए
ष्यतामित्यर्थः । समामंत्र्यते । तेऽङ्गे दिति । संपन्नवचनमाचार्यवचनं एवं प्राप्ति
निमंत्रणं पैनिर्दिशेवमर्थं । ज्ञपियामहि । णिनिस्तङ्नादौ । णमनुमंत्र्यास्व ।
ङ्गे । एवायते । अत्रामेयं निमूलकाष्ठौनार्थौ । वयं । तेऽवयं । सपक्षिणः । अम
नोदाः । अधियाः । स्तुहि । गस्थाम्नगस्थाम नोदावाक्शुल्वा । एतां ज्ञपनं यस्यासौ ।
यस्मा । इत्रो । बिभीयात् । यस्मा । दाबिभीयात् । पुरुषाद्घात्यनोवा । चिंत्रः ।
यतः । दंसेमुंभुकं । अत्यस्येदन्यमिति नेना । मंथं । सयमाछाद्यनीदृङ्मा । भैमु

कर्मणि केषांचित्प्रेषानंतिं । तत्रमैत्रावरुणएवानुवाक्य
भूमात्रं । यावद्व्यनमपोद्यते । इतरत्प्राप्तं प्रातिवाचनिष्टंति आदेशः
कर्तव्यएव । प्रेषमंति । तत्रैवादेशस्य । कृतत्वाद्घाज्या । आदेशाघंति
षेभ्यः । कृतः । असंति । लुतस्मिन्नाज्या । आदेशः । कर्तव्यएव । कौकिल्यो
ऽसौ । ग्रामण्यं । यज्ञदिनं । प्रेषादयः । केचन । नदर्शतेषां । म्नाताः । तत्रा
पि । यावदा । म्नातं । तावत्एव । ग्रहीतव्यं । इतरत्र । सर्वत्रेष्टिप्राप्तमेवेति । शि
ष्टं ॥ ॥ विभ्रराट् ॥

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1162
Dist Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=23.10.20 17:04
,TRANSFERRED=2020/10/23 at 17:18:00
,PAGES=91
,TYPE=STD
,NAME=S0004517
,Book Name=M-1162-AASHVALAYAN SATGRIHSUTRA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection